

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

В. Л. БОДНАР, М. М. ВЕГЕШ, В. І. ХУДАНИЧ

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

(Навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв та гімназій)

ВСТУП

У вищих навчальних закладах, коледжах, ліцеях та гімназіях введено вивчення курсу «Основи політології», в якому передбачено освоєння студентами і учнями основних віх світової політичної думки, зокрема становлення і розвитку української політології, з'ясування її основних етапів та напрямків. По даній проблематиці навчальної літератури видано ще обмаль.

Автори цього посібника намагалися викласти основний матеріал для викладачів і студентів навчальних закладів на всіх чотирьох етапах становлення і розвитку української державності, подати різні точки зору на ті чи інші проблеми, концепції, доктрини, інколи суперечливості, а також наголосити на ще далеко не повне висвітлення в науковій літературі думок українських вчених Австрії, Австро-Угорщини, куди на певних етапах історичного розвитку входило і Закарпаття (О. В. Духнович, М. А. Балудянський і ін.). Маловідомий і післявоєнний етап у розвитку української політичної думки, зокрема створення незалежної української держави. Погляди на цю проблему до останнього часу тлумачилися як націоналістичні і ворожі. Особливо посібник необхідний для студентів гуманітарних факультетів, де читаються спецкурси з історії української політології.

Розділ з історії становлення і розвитку української політичної думки з курсу «Основи політології» має непересічне значення для підготовки майбутніх спеціалістів з українського державознавства. Матеріали підготовлені викладачами кафедри політології та історії України Ужгородського державного університету, які з вдячністю приймуть і врахують усі зауваження і побажання.

ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ МИСЛИТЕЛІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Цією темою розпочинається вивчення становлення і розвитку політичних ідей в Україні. Початки формування української державності тісно пов'язані з розвитком цілого комплексу чинників, насамперед державних структур самої Київської Русі, спільної релігії, економічних, культурних зв'язків тощо. Політична думка не зв'язана з існуванням держави, як, наприклад, право, закони. Вона може існувати незалежно від того, є чи немає держави. Її розвивають як поодинокі особи, школи, літописці, хроніки. Дану тему ми розглядаємо за таким планом:

1. Початок української держави. Київська Русь.
2. Найважливіші пам'ятки політичної думки Київської держави.
3. Соціальна структура та політичний устрій Київської Русі.

1. Початок української держави. Київська Русь

Становлення державних структур у східних слов'ян відбувається не на пустому місці, оскільки Київська Русь виникла на території антського союзу — шести племен, які населяли територію від Карпат аж до Чернігівщини і виявляли значну політичну активність. На цій території і виникли руські князівства. У 882 р. два князівства — Київське і Новгородське об'єдналися і таким чином виникла Київська держава. Поступово з розвитком політичних, економічних, культурних зв'язків, ростом значення нових міст, завершується процес державного об'єднання Київської Русі. Процес об'єднання всіх давньоруських земель затягнувся на ціле століття і практично завершився в X ст. Це відбувалося, як правило, з допомогою зброї, бо тільки таким чином можна було об'єднати різні племена і тримати їх в покорі.

Необхідно відмітити, що на відмінність від античних держав (Греція, Рим), у східних слов'ян не було рабства. Тому в Київській державі не було потреби розвивати теорії і концепції, метою яких було б оправдання рабства, довести, що воно вічне і дане від Бога. Між об'єднаними землями відбувалися феодальні відносини. Земля розподілялася князями намісниками, гарнізонами, боярами.

Певної завершеності ці процеси досягають при Володимирі Великому, коли в 988 р. було проведено адміністративну реформу, яка ліквідувала місцеві племінні княжіння і замість них ввела новий адміністративний поділ Русі на області довкола міст, куди київський князь почав призначати намісників, насамперед своїх синів. Звідси бере початок династичний принцип, який набуде свого дальшого розвитку дещо пізніше.

В тому ж 988 р. відбулася ще одна важлива подія, яка значно сприяла розширенню і об'єднанню Київської Русі, а саме введення християнства на Русі. Процес християнізації держави був складним і тривалим (історики говорять про три етапи християнізації).

Процес християнізації Русі був закономірним явищем. Християнство існувало вже в Європі, створилися феодальні держави і відносини. У IX ст. феодалізм в Європі вступив у другу фазу свого розвитку — розквіт феодальних відносин. Цей процес завершився у XV ст. Київські князі використали відносини з іншими європейськими державами, створивши з ними родинні відносини. Дочки київських князів вийшли за французького (Анна) і угорського (Анастасія) королів. Разом з приданим в ці країни направлялися знатні люди, зокрема монахи, які вміли читати і писати, несли сюди культуру руського народу. Як відомо, християнство на Закарпатті було прийнято ще раніше. Воно прибуло сюди з Великоморавської держави, де його поширювали болгарські монахи Кирило і Мефодій. Таким чином, християнізація завершилася у всіх слов'ян (східних і західних). Мова йде про Словаччину і Моравію.

Хрестивши Русь, Володимир намагався піднести міжнародний авторитет своєї держави, розширював міжнародні зв'язки із сусідніми християнськими державами. Одночасно прийняття християнства Володимиром мало легітимізувати і легалізувати політичну владу Володимира. Воно мало сприяти верховенству влади великого князя, освятити його титул, допомогти йому провести військову і судову реформи. Були ліквідовані племінні військові об'єднання. Володимир ділив землі з зобов'язанням нести військову службу та організувати оборону в ленах. Це дало можливість забезпечити охорону рубежів, створити надійне військо не тільки для боротьби з зовнішнім ворогом, але і проти удільних князів.

Судова реформа сприяла розмежуванню судів єпископського та градського. У прийнятому «Уставі святого князя Володимира, крестящего руську землю, о церковних судах» було визначено також місце церкви в державі, джерела її матеріального існування, сфера юрисдикції. Матеріальне забезпечення встановлювалось у формі отримання десятої частини від централізованої феодалної ренти та інших прибутків. У ст. 4 і 5 проголошувалася відмова князя від втручання в справи церкви, які їй були передані, закріплювався поділ церковної і світської судової компетенції.

Русь прийняла християнство із Візантії і залежність церкви від світської влади була майже повною. Імператор є для церкви вищим володарем і охоронцем віри. Прийняття християнства значно спричинилось і прискорило розвиток культури: поширюється писемність, шкільництво, література, мистецтво, архітектура. Одночасно християнство як ідеологія і світогляд стали одним із вирішальних факторів зміцнення політичної влади князів, посилення ролі держави, одержавлення місцевого етносу. Проте, на думку, В. Липинського, воно мало і негативні результати. Оскільки християнство в Київській державі було введено згори, механічно, без зв'язку з місцевою культурою, що хоч і зміцнило спочатку державність, але не захистило, а може децю і сприяло падінню Київської держави пізніше, в момент чужої експансії.

На розвиток Київської держави великий вплив мала політична діяльність наступників Володимира, зокрема Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха. У 1026 р. Київську державу формально було поділено на дві частини — правобережну та лівобережну та вперше введено колегіальну форму правління (система дуумвірату). Така децентралізація влади в цілому позитивно вплинула на розвиток Київської держави, сприяла бурхливому розвитку Києва, Чернігова та інших міст. Цей ріст спричинився до помітного зростання політичного впливу міст, що знайшло відображення у діяльності міських зборів — віче. Міські жителі вступали в союз із боярами проти влади князів, або часто і проти бояр. У XII ст. в Київській державі було понад 70 міст. М. Костомаров дуже позитивно оцінює управління Київською державою В. Мономахом.

Після смерті Ярослава Мудрого починається так званий удільний період, тобто діє влада найстаршого (сеньйорат).

Головним завданням тогочасної політичної влади стало з одного боку — встановлення порядку і згоди між князями, а з другого — прагнення об'єднати усіх князів на боротьбу з зовнішніми ворогами. За ініціативою Володимира Мономаха відбулися три з'їзди князів Київської держави, на яких було домовлено про припинення чвар між князями та організацію спільної відсічі половцям. Було відмінено принцип сеньйорату і зроблено перші кроки по впровадженню в Київській державі пошани до закону і права.

За часів Володимира Мономаха Київська Русь була найбільшою феодальною державою в Європі. Населення її дорівнювало близько 12 млн. чол. Через 113 років після смерті Володимира Мономаха, який завершив об'єднання величезної Київської держави, вона розпадається на окремі князівства. Принцип сепаратизму переміг прагнення творити єдину державу з централізованою владою. Серед окремих князівств найбільшим було Галицько-Волинське, яке при волинському князі Романі Мстиславовичу перетворилося у велику державу, що охоплювала територію від Карпат до Дніпра. Син Романа Данило вів активну міжнародну політику з метою захисту українських земель. Саме йому випала гірка доля поклонитися хану Батию, щоб зберегти владу в своїх руках. Хан віддав Данилові всі його землі у вотчину. У зв'язку з цим вічеве право, яке висловлювало волю бояр чи народу, втрачало значення. Князь Данило Галицький, на відміну від інших слов'янських руських князів, був більше пов'язаний з Європою і почав активніше діяти для організації міжнародного політичного і військового союзу проти татар. Він погодився на унію з Римом і в 1253 р. був урочисто коронований Дорогичині. Та союз з папою не дав реальних результатів, християнські королі не погодилися на хрестовий похід проти татар, а папа був не в змозі змусити їх на це.

У Галицько-Волинському князівстві, на території якого в XIII ст. проживало 90% населення, що мешкає сьогодні в межах України, створилися міцні олігархічні режими. Тут було продовжено традиції державного будівництва, докладено чимало зусиль для зміцнення верховної влади, обмежено сваволю світських і духовних феодалів. Наступники Данила коронувалися королями Галичини, ввели на цій території магдебурзьке право.

Таким чином, визнання в 1097 р. принципу вотчини призвело

до напруження політичних стосунків між князівствами, що не могло не позначитися на політизації суспільного життя. Зруйнування в 1169 р. А. Боголюбським Києва стало початком своєрідного політичного плюралізму, коли кожне князівство встановлювало свої власні форми правління і кожне з них знаходило відповідне політичне тлумачення.

2. Пам'ятки політичної думки Київської Русі

Політична думка зароджується разом з державою і правом, вона не може виникнути поза державою. У той же час, якщо право не може існувати без держави, адже закони видаються державними органами і реалізуються ними. Політична думка у випадку втрати державності не зникає, вона еволюціонує разом з розвитком національної суспільної думки. Тому право доходить до нас у вигляді прийнятих законів, кодексів, а політична думка — у вигляді літописів. При характеристиці політичної думки Київської держави треба мати на увазі, що після хрещення Русі сюди проникли дві головні течії суспільно-політичної думки Візантії, які мали відповідний вплив на розвиток цієї думки. Представники першої пояснювали історію та всі явища суспільного життя тільки з теологічних позицій. Представники другої прагнули поєднати античну культуру з християнством. Однак вплив античної культури на Київську державу не був безпосереднім, а переломлювався через призму богословської тематики. Якщо на Заході в епоху Відродження відбувалося безпосереднє звернення до античної культури, то на Русі думка ще довго не могла вирватися від впливу візантійського богослов'я. Ми не маємо змоги дати аналіз усіх політичних пам'яток Київської Русі, тому зупинимося на найбільш важливих. В XI ст. такою пам'яткою була «Руська правда», куди ввійшли так звані «Правда Ярослава», «Правда Ярославичів» та «Покон вірний», так звана Коротка редакція. У цілому даний документ присвячений, в основному, судовій владі, визначенню норм карного, цивільного і процесуального права.

Дещо пізніше була складена «Руська правда» (так звана поширена редакція). У ній були чітко закріплені права приватної власності в сім'ї, права чоловіка, право спадковості, деталізовано

норми карного і цивільного права. В цій редакції є накреслена картина політичного розкладу сил в Київській державі, певні норми ієрархії підпорядкування, моральні основи людських свобод у феодальному суспільстві.

Однією з центральних політичних проблем того часу була проблема взаємовідносин світської і церковної влади. Церква в Київській державі хотіла піднятися над великокнязівською адміністрацією, намагалася стати взаємозв'язуючим центром удільно-роздрібленої держави. Це знайшло концептуальне відображення у церковному вченні про «богоугодного володаря», в основі якого лежала ідея родового, династичного князювання. Церква намагалася утвердити князям думку, що лише «духовний провід» може дати державі добробут і мир, уникнути чвар та удільних війн. У X ст. візантійський патріарх заявив, що якщо світська влада видає указ, що суперечить «закону Божому», то він не має жодної сили, оскільки виходить від безбожного володаря.

Ідея династичного князювання притаманна для «Повісті временних літ» Нестора. У свій час були два «перевидання» «Повісті». Нестор описує руські племена, князів руських. Літописець вважає, що земля руська велика і багата, але ладу в ній немає, бо Бог дає владу кому хоче. Симпатії літописця на стороні освічених князів. Всю відповідальність за біди, які були в державі, літописець кладе на князів. Він висуває принцип династичного князювання. Автор «Повісті» робить висновок, що єдність Київської держави залежить не від великих князів, а від церкви.

В цей же час була висунута і інша концепція. Її автором став перший київський митрополит Іларіон. Він був незалежним від Візантії. В праці «Слово про закон і благодать» автор твердив, що закон роз'єднує народи, підносячи одних і принижуючи інших, свідчить про рабство людства. У закон Іларіон вкладає зміст вузьконаціональної норми, звичаю. Виходячи з цього, він протиставляє його євангельській істині, яка нероздільна з благодаттю, є її власним змістом. Закону чуже уявлення про вище благо — свободу, бо він повністю заглиблений в побут, земні пристрасті. Закон був власністю іудеїв, а благодать подарована всьому людству. Закон змінюється благодаттю, рабство —

свободою. У цьому суть розвитку людської історії. Згідно Іларіона одновладдя служить опорою християнської віри, яка в свою чергу є нероздільна з одновладністю. Іларіоном повністю володіла монархічна тенденція, в однодержавності він бачив гарант єдності і сили держави, її територіальної цілісності. А тому християнство повинно служити консолідації країни, стояти на охороні загальнодержавного централізму. Церква повинна служити державі і володарю. Іларіон виступив проти «візантизації» церкви на Русі.

Ідея єдиної держави міститься і в «Повчанні своїм дітям» Володимира Мономаха, яке датовано 1096 р. «Повчання» — це насамперед настанови голові держави, князю. Володар повинен пам'ятати, що з владою зростає і відповідальність і що обов'язок володаря — завжди залишатися справедливим. Міра справедливості — знання, тому володар мусить уміти все, бо інакше він буде залежати від «сильних» і власних синів. Не правомірність, не прозоріння, а розум, знання роблять князя справедливим і мудрим. В «Повчанні» проходить червоною ниткою боротьба проти концепції «богоугодного володаря». Володар повинен бути взірцем досконалості. Думки, викладені в «Повчанні», мали значний вплив на пізніший розвиток політичної думки на Русі.

Цікавим є «Слово о полку Ігоревім» (1187), в якому основною ідеєю є ідея єдності Русі, централізація державної влади. «Слово» засуджує принцип уділів, вбачаючи в ньому джерело чвар і усобиць князів. Тут сформульовані певні засади зовнішньої політики — негативне ставлення до загарбницьких війн та походів і позитивне — захист рідної землі. Важливою рисою «Слова» є поєднання ідеї оновлення землі Руської. Центральна ідея «Слова» — єдність усіх політичних суб'єктів давньої Русі саме напередодні іноземної навали.

Отже, початок української державності тісно пов'язаний з процесом формування державних структур Київської Русі. Соціально-економічний розвиток сприяв формуванню і укрупненню Київської держави, як і військова експансія. Введення християнства справило великий вплив на консолідацію Київської держави. На розвиток політичної думки Київської Русі значний вплив мали різні течії суспільно-політичної думки Візантії. Однією

з центральних проблем Київської держави була проблема взаємовідносин світської і церковної влади.

3. Соціальна структура та державний устрій Київської Русі

1. КНЯЗЬ. На чолі Київської держави стояли князі. Князь був носієм державної влади, репрезентантом держави. Князем міг бути тільки член фамілії Володимира Великого. Населення не уявляло собі державного ладу без князя. Компетенція та влада князя була необмежена і залежала від його авторитетності та реальної сили, на яку він спирався. Головним чином він був воєначальником, йому належала ініціатива походів і їх організація. Головну військову силу князя становила його дружина, пов'язана особисто з князем, яку він сам утримував. Князь був адміністратором, суддею, мав вплив на церковні справи, зокрема в Києві.

2. БОЯРСЬКА РАДА. Прибічна рада бояр, а спочатку дружини князя були учасниками княжої управи. Радитися з старшими членами дружини, а пізніше — з боярами, було моральним обов'язком князя. Наради з боярами були постійні, щоденні. Не дивлячись на це, боярські ради не стали державною інституцією з окресленим складом, компетентністю, а весь час мали характер випадковий.

3. ВІЧЕ. Віче являло собою орган влади старший, ніж князь. Князі визнавали за вічем право обрання, затвердження, або, навпаки, відмови. Князі визнавали волю віча, як певного роду імператив. Якщо віче збиралося самовільно, то воно відбувалося на Подолі, а якщо його скликав князь, то в княжому місті.

4. ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ. Призначення усіх урядовців залежало тільки від князя і відповідали вони тільки перед ним. Головним урядовцем князя був тисяцький. Вони знаходилися переважно в столичних містах. Під час відсутності князя були його заступниками. За тисяцькими йшли соцькі, десятські. Всі вони мали військово-адміністративний, а почасти і фінансовий характер.

5. ВІЙСЬКО. Основну частину війська становила княжа дружина. Старші дружинники діставали у винагороду землю, а дружинники — пайок з військової добичі. Другу частину війська становили «вої»

— земське військо, головню із смердів, почасти призначуваних вічем, почасти добровольців. Коли Київська держава поділилася на окремі князівства, то кожне з них виставляло полки, якими командував свій князь.

Все населення Київської держави поділялося на дві великі групи: вільних і невольних людей. До останніх можна приділити і напіввільних. Верхівку вільних людей становили члени княжої дружини — княжні мужі, еліта, що виступала як дорадники, співучасники всієї діяльності князя. Головною ознакою дружини була добровільність, кожен із княжих мужів міг покинути його і перейти на службу до іншого. З поміж княжних мужів князь вибирав воєвод та інших урядовців.

Верства бояр поділялася на різні групи, але усі вони були привілейованою частиною населення. Значніші бояри мали свої дружини. Верства бояр не була замкнутою кастою, до неї міг прийти смерд за певні заслуги. Близькими боярами були купці. Середню групу вільних людей давали міста — чернь, або просто люди. Юридично всі вони були вільні, але, фактично, залежали від знатних людей. Далі були ремісники, які становили головний відсоток населення.

Нижчу групу вільного населення становили селяни — смерди. Вони володіли власним господарством, полем, дворами, худобою. Смерди платили певні податки та відбували військову повинність із власною зброєю та кінями.

Напіввільні люди. У X—XII ст. існувала значна група напіввільних людей — закупів. Так називали людей, які з різних причин тимчасово втратили свою волю, але могли знову її здобути.

Крім вищеназваних категорій населення, були ще, так звані, невольні люди. Їх називали челяддю або холопами (полонені, народжені від холопів). Ізгоями називали людей, які в силу різних причин вибули з тієї групи, до якої належали, але не вступили до іншої. Головна маса ізгоїв походила із холопів, що дістали волю згідно з тестаментом їх панів. Крім вищенаведених були ще служителі церкви — священники, ченці, диякони.

ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА

Наприкінці XV — на початку XVI ст. за дніпровськими порогами виникає запорізьке козацтво. Воно утворилося у ході постійної боротьби українського народу проти Речі Посполитої та турецько-татарської агресії. Вже протягом цілого ряду століть історики сперечаються з приводу походження назви «козак». Не будемо наводити різні гіпотези, а тільки зупинимось на думці, якої притримуються переважна більшість сучасних дослідників. Вони вважають, що слово «козак» прийшло до слов'янських мов зі сходу і було запозичено, як і багато інших, від тюрків, як-от: «гарба» (арба), «гарбуз», «башлик», «кавун», «базар», «очкур», «тютюн», «харциз», «ярлик» та ін. Але потрапивши на слов'янський ґрунт, слово «козак» пустило міцні корені і стало вживатися для означення окремого соціального стану; для означення людей, вільних від кріпацтва, котрі поруч з господарськими заняттями були в постійній готовності для оборони рідної землі від іноземних загарбників. Козаки називалися «запорізькими», бо головні їхні центри знаходилися звичайно нижче Дніпровських порогів (Дет. див.: Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. Історичні розповіді про запорізьке козацтво. — Дніпропетровськ: Промінь, 1990).

Про запорізьке козацтво видана значна наукова література. В центрі нашої уваги буде кілька питань, зокрема:

1. Суспільний устрій Запорізької Січі.
2. Українська держава Богдана Хмельницького.
3. Розвиток української національної ідеї від Богдана Хмельницького до Пилипа Орлика.

1. Суспільний устрій Запорізької Січі

Запорізька Січ була військово-адміністративним об'єднанням, яке К. Маркс назвав «християнською козацькою республікою». Найвищим органом влади Запорізької Січі була січова рада, яка обирала на рік уряд Січі — військову старшину. Запорізька Січ мала свої збройні сили — Запорізьке військо. Якщо козацьке

військо відправлялося в похід, то його очолював наказний атаман. На Січі були полковники «похідні» та «до паланок». Похідному полковнику призначались осавул та писар. Останніх вважали похідними старшинами. Що стосується паланок, то для їх керування щорічно обирався полковник, а також осавул, писар, хорунжий, підосавул та підписар.

Цивільну, військову та духовну владу на Січі очолював кошовий отаман. Влада його була необмеженою. В його обов'язки входило вступати в дипломатичні стосунки з іноземними державами, затверджувати обраних або призначати козаків на посади, розподіл паланок (земель) між куренями. Символом влади кошового отамана була булава, яку він тримав у руці під час урочистих заходів та під час боїв.

Суд на Січі виконував військовий суддя, який мешкав і харчувався у своєму курені. Його символами влади була січова печатка та тростина. Січову канцелярію очолював військовий писар, якого слід вважати начальником всієї військової старшини. За підрахунками сучасних дослідників, у XVIII ст. військова канцелярія Січі налічувала 48 чоловік. В обов'язки військового осавула входила організація і ведення прикордонної служби Запоріжжя, охорона зимівників та шляхів на Січ по Дніпру і на суші. Він проводив слідство та виконання судових вироків. Артилерійську та фортифікаційну справу на Січі очолював військовий обозний. Його помічником був пушкар.

Необмежену владу над козаками свого куреня мав курінний отаман. Без його дозволу ніхто не мав права відмикати курінну скарбницю, де зберігались кошти куреня та особисті речі козаків. Курінний отаман мав свій значок, тобто невеликий прапор, який ніс курінний хорунжий. Курінного отамана обирала курінна рада. До речі, хто не був раніше на посаді курінного отамана, не міг бути обраним на посаду кошового.

Крім названих посад, важливу роль у житті Запорізької Січі займали військовий довбиш, пушкар, тлумач, військові шафари перевозів, кантжарій і отаман січової школи. До військових службовців паланки належали: громадський отаман, військовий табунник, військовий скотар та військовий чабан.

Запорізькі козаки мали свою символіку влади, так звані клейноди Запорізької Січі. До них належали: корогва (прапор),

бунчук, булава. Зберігалися клейноди в приміщенні Військової Скарбниці на території січової фортеці. Запорізькі козаки дуже шанували свої клейноди. «При проведенні урочистих заходів, — вважають сучасні історики, — усі клейноди виносились на видне місце. Перед початком ради кошовий отаман брав булаву і ставав під корогвою, суддя і осавул тримали тростини, оздоблені стріблом. Військова старшина ставала під бунчуком. Це дійство супроводжувалось ударами в литаври, звуками сурм».

2. Українська держава Богдана Хмельницького

Протягом століть український народ не мав своєї державності, проте ідея держави, соборності ніколи не покидала його. Найкращі представники нації обґрунтували національну ідею, яка знайшла своє відображення в цілому ряді програмних документів.

Можливо, що одна з перших спроб вибороти право жити державним життям припадає на період народно-визвольної війни 1648—1654 рр., коли під час підписання Зборівської угоди між Богданом Хмельницьким і Річчю Посполитою у 1649 р., українська старшина висунула «17 статей». Згідно з даною угодою, територія Київщини, Брацлавщини та Чернігівщини вважалася такою, що підпорядковувалася виключно українському гетьманові. Дія польських законів на цій території припинялася. Серед основних вимог козаків слід назвати скасування унії, підпорядкування київського митрополита константинопольському патріархові, заборона заснування єзуїтських колегій в Києві та інших містах української території тощо. Іншими словами, у складі великої Речі Посполитої сформувалася мініатюрна копія нової держави України, із своїми установами, законами, відповідними суспільно-правовими нормами життя. Однак, необхідно погодитися з твердженням Ореста Левицького, що «умови Зборівської угоди свідчать, що в цей час Хмельницький ще туманно уявляв своє історичне покликання й не передбачав наслідків того руху, який очолив... Гетьманові слід було використати до кінця здобутки щасливих перемог, захопити в полон короля, піти в глибину Польщі, зруйнувати її аристократичний лад, такий ненависний українцям, а вже тоді висунути перед поляками свої умови миру,

які б забезпечували остаточне політичне визволення українських земель...».

Не втрачала Україна свого статусу і згідно з «березневими статтями» 1654 р., які підписали Б. Хмельницький і російський цар Олексій Михайлович. Вона зберігала всі свої колишні порядки і самоврядування під владою гетьмана і козацької старшини, яких вибирали вільними голосами, а гетьман мав право приймати послів і встановлювати дипломатичні відносини з іноземними державами. Не можна не погодитися з твердженням такого авторитету в історіографії, як Михайло Грушевський, що Україна мала «самостійно правитись собі сама вибраними своїми людьми, тільки буде під зверхність московського царя», який буде захищати її суверенітет. Тобто договір 1654 р. України з Росією, був угодою двох рівноправних держав, жодна з яких не повинна була втручатися у внутрішні справи одної.

Росія ж почала порушувати умови договору відразу після підписання «березневих статей» і це добре усвідомлював Хмельницький, однак, за словами Михайла Грушевського, «під Польщу вертатись він ніяк не хотів». Саме під кінець 50-х років припадає його ідея створення конфедерації у складі України, Швеції і Семигородського князя Ю. Ракоці, в результаті якої «мала злука України з Московією розірватись». Однак 27 липня 1657 р. Б. Хмельницького не стало.

3. Розвиток української національної ідеї від Богдана Хмельницького до Пилипа Орлика

Спроба «раз і назавжди» порвати з Московщиною була зроблена гетьманом Іваном Виговським. У 1658 р. в Гадячі було укладено знаменитий Гадяцький трактат. Необхідно погодитися з думкою О. Субтельного, що І. Виговський був яскравим представником пропольської орієнтації. Головна його мета полягала в тому, щоб визволити Україну з-під московського ярма при допомозі Речі Посполитої. Даючи аналіз Гадяцького трактату, Володимир Антонович писав, що «головні його статті стосувалися української держави, її внутрішнього ладу, релігії, освіти. Україна мала укласти союз із Польським королівством і Великим Князівством Литовським від імені Великого Князівства Руського.

Україна забезпечувала собі повне внутрішнє самоврядування... Велике Князівство Руське повинно було мати всі державні установи й чини, свій суд, монету, військо тощо...». Однак, що стосується даного трактату, то найкращий учень М. Грушевського константував: «З політичного боку се мало свої добрі сторони. Але люди на Україні — тій, що з-під Польщі вибилась, про Польщу... ані чути не хотіли. Вони думали, що старшині заманулось панувати на Україні над народом, з польськими панами разом, і не хотіли старшини слухати». Так воно згодом і трапилось. Аналогічної долі зазнала також протурецька орієнтація окремих українських гетьманів.

На перше десятиліття XVIII ст. припадає спроба гетьмана Івана Мазепи розірвати українсько-московську угоду 1654 р. і стати незалежними. Український гетьман вирішив орієнтуватися на Швецію, яка мала сильну на той час армію, але не могла загарбати Україну. Карл XII для Мазепи «менше зло», в порівнянні із «більшим» — Росією. Це визнав у своїй промові до військових і цивільних урядників козацької України, виголошеній 1708 р. гетьман І. Мазепа. «Ми стоїмо, — говорив він, —... між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути... Колись король шведський, завше переможний, якого вся Європа боїться, подолає царя російського і зруйнує царство його, то ми з волі переможця, неминуче причислені будемо од Польщі і віддані в рабство полякам... А як допустити царя російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого царя того... Отже, зостається нам, братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили...». Згідно із статтями українсько-шведського союзу 1708 р., Україна зберігала всі свої права і вольності під протекторатом шведського короля. У своїй праці «Шведсько-український союз 1708 р.» М. Грушевський зробив висновок, що «провідним мотивом від українсько-московського союзу 1654 р. до сього шведсько-українського 1708 р. іде ідея власновільности, суверенности українського народу...».

КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА

Благородну справу Івана Мазепи продовжив найперший мазепинець Пилип Орлик, гетьман України в екзилі з 1710 р. Він робив все від нього залежне, щоб справа незалежної України знаходилася в центрі уваги європейських держав. Автор статті «Орлик у Швеції» Альфред Єнсен відзначав, що послідовник Мазепи написав «35 листів до королівського правительства, 33 листи до барона Густава Генрика Міллерна, радника закордонної експедиції з 1711—1718 рр., дальше 5 листів до такого ж радника Кастана Фейта... і 10 листів до різних членів ради Ц. Юллсборга і Д. Н. фон Гепкена». Всі вони написані в 1711—1741 роках і свідчать, за словами А. Єнсена, — про те, що «який фантастичний оптимізм одушевляв до самого кінця Орлика, «гетьмана війська Запорозького».

Пилип Орлик залишив після себе кілька книг: «Алکید Російський» (1695), «Гіппомен Сармацький» (1698), «Вивід прав України» (1712). Однак достатньо однієї його Конституції, щоб ім'я Пилипа Орлика навіки ввійшло до української історії.

Відомий дослідник першої української Конституції О. Прицак відзначав: «Як і польська конституція 3 травня 1791 р., Конституція гетьмана Пилипа Орлика була схвалена у часи боротьби за незалежність: польська конституція постала поміж першим (1772) та другим (1793) поділами Польщі, що в той час не обіймала усіх польських територій. Влада гетьмана П. Орлика поширювалася на Правобережну Україну, що тоді була під зверхністю Туреччини, союзниці Карла XII. Обидві конституції діяли досить короткий час: польська — у 1791—1795 рр. (до третього, кінцевого, поділу Польщі), а українська — у 1710—1714 рр. Однак це не применшує значення цих унікальних документів. День 3-го травня й по сьогодні святкується у Польщі як національне свято. Час, щоб і 5 квітня в Україні набуло такого ж відзначення».

Український історик Василь Різниченко у своїй праці «Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). Його жите і діяльність», яка була видана в 1918 р., з нагоди роковин з часу його смерті, зробив детальний аналіз цього важливого історико-правового документа. Наведемо тільки окремі статті (всього їх було 16). В першій з них говориться, що після визволення України з-під «невільного ярма московського»

гетьман має і повинний визнати православну віру за пануючу. В наступних статтях говориться про кордони України і внутрішній устрій. Згідно них Україна є самостійною, ні від кого незалежною державою під протекторатом короля Швеції і його нащадків, які зобов'язуються її обороняти і не дозволять нікому порушувати її вольності.

Згідно Орликової Конституції гетьман не був самодержавним правителем. В країні мала діяти Генеральна Рада, яка збиратиметься тричі на рік: на Різдво, Великдень і Покрову. Гетьман у свою чергу повинен піклуватися, «щоби людям військовим і посполитим збитечні не чинились тяжесті... і здирства. Всі урядовці повинні бути обрані «вольними голосами», і гетьман не має права когось настановляти своєю власною волею.

Частина статей була присвячена заходам, які торкалися виключно інтересів запорізького козацтва, розвитку міст тощо. Пилип Орлик був глибоко переконаний, що Росія несе більше зло не тільки Україні, але й усій Європі. У «Виводі прав Україні» — політичному меморіалі гетьмана, П. Орлик відзначає: «Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави. Вони можуть судити про це краще за мене не тільки з прикладів історії, але також завдяки глибокому досвідові й досконалій мудрості, котру мають про все, що відноситься до добра їх держав та інтересів Європи».

До останніх днів свого життя Орлик не втрачав надію на визволення України. Помер 24 травня 1742 р. десь у тодішніх володіннях Туреччини, проживши бурхливих сімдесят літ.

Конституція 1710 р. — це визначний український народнополітичний документ. Ідеї, висловлені в ньому, є наслідком майже тисячоліття політичного розвитку України, свідченням високого розвитку самосвідомості нації, рівня її політичної культури, творчого потенціалу.

Необхідно погодитися з твердженням сучасних дослідників, що конституцію було «складено з цілковитою певністю в швидкому поверненні на батьківщину, де вона буде мати юридичну силу для всієї України. Тому в момент укладення Конституція уявлялась цілковитою реальністю, а не просто теоретичним проектом, яким стала пізніше, коли повернення в Україну її укладачів стало

неможливим. Цей документ цікавий не лише як вираження устремлінь козацької старшини, але і як один із перших конституційних актів в історії Європи, який обґрунтовує можливість існування парламентарної демократичної республіки».

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ

У 1632 р. київські Ларська і Братська школи об'єдналися в єдину, отримавши при цьому назву Києво-братської колегії. Очолив її Петро Могила, якого нарекли «старшим братом». Він був високоосвіченою людиною, визначним просвітителем і гуманістом. Сьогодні Києво-Могилянську колегію вітчизняні історики по-праву вважають першим вищим навчальним закладом України. Її засновник добре розумів значення духовної культури в житті народу. Будучи прихильником західноєвропейських форм навчання, він в той же час опирався на демократичні традиції братських шкіл. Завдяки П. Могилі, як вважає відома дослідниця історії України З. І. Хижняк, Києво-Могилянська колегія впевнено розвивалася як вищий навчальний заклад і невдовзі стала відомим у всій Європі центром освіти, науки і культури..., вона своєю структурою, обсягом і змістом навчальних програм відповідала вимогам, що ставились перед європейською вищою школою». В Колегії вивчались слов'янська, грецька, латинська, польська й українська мови, піїтика, риторика, філософія, математика (арифметика й геометрія), астрономія, музика, богослів'я.

Сучасні дослідники відзначають, що роком започаткування вищої освіти на Україні слід вважати саме 1615 р. — рік виникнення Київської братської школи — родоначальниці Києво-Могилянської академії. У 1694 р. царський уряд надав колегії підтвердження прав самоврядування, а 26 вересня 1701 р. Петро I у своїй грамоті підтвердив за Києво-Могилянською академією статус вищого навчального закладу.

У зв'язку з тим, що Києво-Могилянській академії присвячена значна за обсягом і якістю історична література, ми обмежимося тільки аналізом суспільно-політичних поглядів викладачів академії. Серед видатних діячів академії другої половини XVII ст. необхідно

назвати Інокентія Гізеля, Лазара Барановича, Іоанікія Галятовського, Феодосія Сафоновича, Дмитрія Туптала, Андрія Радивиловського, Стефана Яворського, які висловлювали свої думки з приводу удосконалення державного устрою, розмежування політичних сил в Україні тощо. Іоанікій Гізель у праці «Мир з богом людині» (1669) змалював тогочасне українське суспільство. В ній він виклав свої власні етичні й моральні погляди, які були пройняті гуманізмом. У 1690 р. книга була заборонена синодом.

Важливе місце у формуванні суспільно-політичної думки на Україні належало Лазару Барановичу, який виступав за єдність слов'ян і доводив, що причин для ворожнечі між ними немає, а об'єднавши свої зусилля, вони зможуть допомогти і іншим народам.

У працях Іоанікія Галятовського засуджувались національний і релігійний гніт. Однак, він так і не піднявся до розуміння необхідності зміни соціального устрою. Серед відомих істориків того часу необхідно назвати Феодосія Сафоновича, Григорія Граб'янку, Самійла Величка, Петра Симоновського, Василя Рубана та ін.

В історії Києво-Могилянської академії першої половини XVIII ст. основоположну роль відіграв Феофан Прокопович. Його творами зачитувались в усіх східнослов'янських країнах. Ф. Прокопович найхарактернішою рисою історичної науки вважав патріотичну спрямованість.

Якщо в першій половині XVIII ст. Києво-Могилянська академія була на піднесенні, то складним і неоднозначним було її становище в другій половині XVIII ст. Особливо вороже відносилася до цього відомого у всьому світі навчального закладу російська імператриця Катерина II. Згідно з її наказом, академія підлягала частковій секуляризації. На межі XIX ст. Києво-Могилянська академія була настільки немічною, що її 1817 р. закрили. Правда, 1819 р. її знову відкрили, але як духовний навчальний заклад для підготовки виключно церковнослужителів. Кращі традиції вищої школи України сприйняв відкритий у 1834 р. Київський університет.

ВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРОСВІТНИКІВ ПРО СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВУ

В епоху розпаду феодалізму і встановлення капіталістичного ладу, утвердження панування буржуазії появляються політичні доктрини, ідеологія, філософія і культура, які заклали основу «класичного лібералізму» — просвітництво. Поняття «просвітництво» вперше було вжито Вольтером і Гердером. І. Кант у статті «Відповідь на питання, що таке просвітництво?» пропонує розглядати його як необхідну історичну епоху розвитку людства, суть якої полягає у використанні людського розуму для реалізації соціального прогресу. Він був переконаний, що розвиток і застосування розуму можливе при умові подолання усіх форм несвободи шляхом морального вдосконалення людського роду. Г. Гегель характеризував просвітництво як раціоналістичний рух XVIII ст., застосований на запереченні існуючого державного устрою, способу правління, ідеології, права і судочинства.

Просвітництво виникає в XVII ст. в Англії (Дж. Локк), поширюється у Франції в XVIII ст. (Вольтер, Дідро, Монтеск'є, Руссо, Гельвецій, Гольбах), Німеччині (Гердер та ін.).

Широкого розповсюдження набувають ідеї Просвітництва на Україні у XVIII ст. Активними творцями ідеології Просвітництва були С. Десницький, Я. Козельський, В. Каразін, П. Лодій та ін. У складний час першої та на початку другої половини XIX ст. пропагандистами ідей просвітництва на Закарпатті були будителі О. Духнович, О. Павлович, Ю. Ставровський-Попрадов і ін. Звичайно на всіх них чималий вплив мали західноєвропейські просвітники, але вони врахували деякі специфічні суспільно-політичні проблеми Росії та і Україна була поділена між трьома державами. Це і знайшло своє відображення в їх політичних вченнях.

Необхідно також враховувати, що раніше у науковій літературі певних діячів називали українськими, а інших російськими просвітниками. Одні з них більшу частину життя прожили в Росії (С. Ю. Десницький і тому його відносили до російських просвітників), інші (В. В. Капній, В. Н. Каразін) — на Україні. Але ні С. Ю. Десницький, ні Я. П. Козельський, ні П. Д. Лодій не поривали зв'язків з вітчизною. Так, у 1768 р. у Києво-Могилянській Академії

була заснована бібліотека, її випускники Я. П. Козельський, Г. В. Козицький, В. Г. Рубан прислали книги (праці А. Вольтера, Ш. Монтеск'є, Е. Роттердамського, І. А. Третьякова, Д. С. Анічкова і ін.).

Просвітників займало чимало проблем, серед них осмислення історії (і навпаки). С. Ю. Десницький стверджував, що людство розвивається поступово і проходить у своєму розвитку чотири стадії (Ж.-Ж. Руссо наголошував на 3 стадії і трохи інші). Перший, по С. Ю. Десницькому, коли люди вели бродячий спосіб життя, займалися звіроловством і збором готових продуктів природи; другий, коли живуть люди скотарством, або пастуший; третій — хліборобний; четвертий — останній — комерційний (чи не співзвучно це сьогодні, коли говорять про ринкове суспільство?). Комерційний стан оголошувався вищою формою суспільного життя. Тут бачимо (у комерційному способі і приватну власність) буржуазну підопліку його поглядів.

До вирішення питання про походження власності С. Десницький підходить історично. Подібно до Ж.-Ж. Руссо, він вказував, що приватна власність не існувала вічно, на ранніх етапах вона була відсутня, появилася пізніше; спочатку виникла рухома, а потім нерухома власність. Приватну власність вважав священною і недоторканою. Це прогресивна думка цього часу і була направлена проти феодалізму, коли вважалася основною кріпосна власність.

Перехід від феодалізму до буржуазного суспільства вимагало потребу утвердження «юридичного світогляду», тобто права, закону як юридичної гармонії громадянина, визначення його свобод, рівності та власності, взаємовідповідальності держави і особи, особи і держави. В умовах тогочасної України проголошення феодально-кріпосних засад несправедливими, що суперечать нормам права, є прогресивною думкою. Щоб обґрунтувати юридичний світогляд, українські просвітники розвинули ідею «природного права», висунули тезу про те, що вкладені природою у людину закони її життєдіяльності (Я. Козельський), повинні виходити закони суспільства: як на дереві від коріння гілки повинні вирости закони суспільства. Правове вчення і мораль, на їх думку,— основні важелі перетворення людини і суспільства. Фактично вони етику наповнили політикою,

а політику — етикою. В. Винський заявив, що всі науки, навіть астрономія «тільки розкіш для розуму людського, одна мораль та політика йому необхідні».

Складну суперечливість між «природним станом» людини і її суспільним станом просвітники пропонували вирішити по-різному. Ж.-Ж. Руссо закликав до повернення до природи, Д. Дідро — до розумного примирення соціального з природним, українські просвітники, зокрема Я. Козельський, наголошував, що натуральне благополуччя минуло, відстоював ідею прогресивності та непохитності «природного стану».

Ідеал нового суспільства вони зводили на основі ідей свободи і рівності. Вони ідею свободи виводили з вимог часу. Адже за умов феодалізму ідея свободи була канонізована традицією, суворо обмежена і канонізована, а нове суспільство вимагало вільного волевиявлення особи на основі раціонального осмислення дійсності. Тому закарпатець за походженням П. Лодій наголошував, що громадянська свобода — це «наведення розуму самовільне визначення самого себе у діянні... Громадянська свобода є незалежність від влади законодавчої у здійсненні таких дій, які сприяють досягненню власної своєї цілі й приватного свого блага, якщо тільки оте здійснення дій не противне цілі держави». Отже, свобода — це вільна конкуренція приватних інтересів, які вкладаються в суспільні інтереси, не суперечать їм.

Автором однієї з ранніх і найбільш розробленої програми перебудови державного ладу в Росії був С. Ю. Десницький. Не обмежуючи серйозно владу монарха у здійсненні законодавчої влади (обмеження на той час було і неможливим — 1768 р.), він у свій проект вносить ряд положень, покликаних розширити і зміцнити орган народного представництва — сенат. Пропонував склад сенату 600—800 чол., але не більше. Висувати кандидатом у сенатори «можна безперечно дозволити усякому, хто тільки у змозі... жити своїм коштом», тобто без оплати від держави за депутатство (актуальність питання кількості і оплати на сьогодні!). Всі сенатори рівні у правах і повинні відстоювати загальнонародні інтереси. Обиратися сенатори повинні із землевласників, ремісників, купців, інтелігенції, духовенства, які б відстоювали загальнолюдські інтереси.

Сенат, на думку просвітників, повинен приймати закони, які

спрямовані на досягнення загального блага. Їх особливо не хвилювала форма державного правління — монархія, республіка чи самодержавство, лише щоб був розумний законний правитель. До форми правління їх погляди дещо розходилися. Я. Козельський, в основному, був прихильником республіки («при республіканському правлінні загальна вигода є базисом усіх людських добродетей та законодавства»), але можлива і монархія, яка заснована на законах; С. Десницький вимагав серйозного обмеження влади монарха; В. Каразін за монархію, керовану обов'язковими законами, де б всі могли «насолоджуватися цілком життям» і т. д.

Просвітники вимагали докорінних змін у судовій владі, наполягаючи на незалежності і незмінності суддів, створення суду присяжних, рівності всіх громадян суспільства перед кримінальним судом, впровадження місцевого самоуправління. Особливу увагу звертали просвітники на проблеми твердого законодавства. Вони прагнули утвердити замість свавілля й забаганок привілейованих, загальнообов'язкові правові засади для всіх. Адже повновладне чиновництво у цей період торгувало правдою, чинами, посадами (хабар брали навіть за приведення до присяги. Наприклад, все це відображено у комедії В. В. Капніста «Ябеда», прем'єра якої відбулася у 1798 р.).

Одне із важливіших питань, яке розглядали українські просвітники, була проблема співвідношення егоїзму і «розумного егоїзму». Звичайно, що у природному стані, особливо у дитинстві і юності, людина є індивідуалістом, егоїстом, увійшовши у громадянське суспільство, людина обмежує свій природний егоїзм в інтересах добра, розвитку. Проблема полягає в поєднанні природного та суспільного начал. Такою єдністю є добродетель. Я. Козельський наголошує, що добродетель він поважає «вище усіх інших якостей... Я побачив у ній безприкладну красу й неоціненну користь...». Вся проблема полягає в тому, вказує Я. Козельський, щоб досягти добродетелі у масштабі усього суспільства, щоб особиста вимова особи поєднувалася із загальною вигодою усіх.

Важливе місце у соціально-політичній програмі просвітників займала проблема кріпацтва. Указ від 3 травня 1783 року юридично закріпив кріпацтво на Лівобережній і Слобідській Україні.

У цей рік О. М. Радищев пише оду «Вольность», а В. Капніст «Оду на рабство». Вони проголосили гасло негайного знищення, ліквідації кріпацтва.

Пропагандистами ідей просвітництва на Закарпатті були будителі О. Павлович, А. Кралицький, О. Митрак, Ю. Справровський-Попрадов, І. Сільвай, І. Раковський. Чільне місце серед цієї когорти займає О. В. Духнович — поет, драматург, автор підручників, видавець збірників і календарів, організатор товариств тощо. Звичайно, його суспільно-політичні погляди пройшли певну еволюцію, але серед основних можна відзначити, що О. Духнович ніде прямо не говорить про форми державного правління, не називаючи себе прихильником ні монархічної, ні республіканської форм (як і Я. Козельський, С. Десницький і ін.), але виступав проти збереження «старих феодальних порядків». Головне в політичному устрої було для нього, щоб його очолював моральний авторитет. Він повторює думку Платона, що неподобства в державі мають місце із-за відсутності знань, мудрості у людей, які правлять. Щоб цього не було, вимагав, згідно вчення Конфуція, необхідність морального вдосконалення як загальний обов'язок.

Закарпатський будитель був прихильником конфедеративного типу державного устрою, а не федеративної, із вимогою висунення на керівні посади осіб корінної національності. В «Записці» від 1861 р. пише: «Ми такожде не желаем сепаратизма, и желаем конфедеративное дружество, но хотим и того, чтоб наша интеллигенция не токмо к церкви прикавана била, но чтоб в русских округах и русские чиновники били».

Не до кінця розуміючи суспільно-класову природу сучасного йому суспільства, О. Духнович ділить його на соціальні категорії, але за морально-психологічною ознакою, в залежності від їх «внутреннего состояния». Перші дві категорії «благочитаемые» і «мудрие», тобто освічені, а про інші, за його визначенням, — «нечестивие», «дураки» і «безумие» — тобто неосвічені. Звичайно, це наслідок впливу ідей французьких просвітників та вимога освіти населення, яка «поведе вперед у всьому».

О. Духнович критикує поведінку тієї інтелігенції та духовенства, яка не була зацікавлена у забезпеченні політичних прав народу, в покращенні його соціально-економічного життя, у підвищенні його освітнього і культурного рівня. Характеризуючи цю інтелігенцію,

пише: «Они получили злодеяния мзду уже тем, что весь народ их ненавидит, а злобая совесть гризет их черное сердце».

Для поліпшення життєвого рівня простого населення, відстоювання його інтересів О. Духнович, як і інші українські просвітники, вимагав обрання з їхнього середовища депутатів до парламенту. Виходив з того, що «близша мне сорочка, как гуня; хотя бо и моя сорочка грубая есть, но вся она моя власна есть». Він засуджує тих, котрі сприяли обранню депутатами ренегатів, які не допомагали народові, а навпаки — сприяли їх неосвідченості і відсталості. Головне — не дати змогу таким бути обраним до парламенту.

Будитель Закарпаття відстоював принципи соціальної рівності, бо «не каждый рваным способом сие приобретает может». Щоб не впровадити в життя, інтуїтивно вимагав впровадження правової держави, де всі перед законом рівні. «Закон есть всеобщее благо, — но только для слабых, и нужных — что сильным повертают закон, поглумясь тому коль он не в их пользу бивает». За півстоліття скоріше від американського поета Лоуела, який відзначив, що тільки глупці і покійники ніколи не міняють своїх думок, О. Духнович вимагав, що закони повинні вчасно мінятися, пристосовуючись до життя. «Как путь хорошо строенный без поправки показитися, так и закон хотя как хороши, если временам не приспособляются, погубляются» тощо.

Звичайно, О. Духнович проявляє певну непослідовність у ставленні до питання про літературну мову закарпатських українців, не розібрався у справжній сутності російського царизму, особливо у придушенні угорської революції, стояв в основному на русофільських позиціях. Спадщина О. Духновича оцінюється неадекватно різними політичними течіями, але головне, що він пробуджував національну свідомість, боровся за соціальне і національне визволення, розвиток освіти і культури.

Видатним просвітником був закарпатець за походженням М. А. Балудянський, який навчався і закінчив Віденський університет, працював професором політичних наук Петербурзького педагогічного інституту, на базі якого згодом було створено університет. Першим його ректором був М. А. Балудянський. Після судового процесу за вільнодумство над деякими викладачами університету, він був звільнений з посади ректора, залишивши

університет, перейшов на державну роботу.

М. А. Балудянський у своїх роботах «Національне багатство», «Про розподілення і оборот багатства», «Про викладання державних законів» притримується ідеї природного права в дусі голландського вченого Гуго Гроція. Людське суспільство, на його думку, своїм головним елементом має розумну і суспільну природу людини. Політична ж форма суспільства залежить від реальних умов, у яких це суспільство знаходиться. Ось чому раціоналізм в державному праві і управлінні має свою межу, переступити яку безкарно неможливо. Радикальні метафізичні наслідки з доктрини природного права він засуджує. Історично в кожній державі примінення принципів права залежить від рівня розвитку суспільства, яке буде їх сприймати.

Політичний ідеал М. А. Балудянського — конституційна монархія, але монархічне правління повинно обмежуватися конституцією і базуватися на законах. В роботі «Роздуми про проект органів урядового Сенату», М. Балудянський проектує крім судового і урядового Сенат законотворчий. На його думку, жоден закон, податок не може мати місце без обговорення в законотворчому Сенаті і затвердження їх імператором. Спроектований ним законодавчий Сенат складається з палати senatorів і палати представників. Верхня палата по своєму складу є аристократичною (принципи крові, імперські сановники, єпископи і т. д.). Депутати нижчої палати вибираються від губернського дворянства, великих міст, Академії наук, університетів і т. д. Таким чином, симпатії М. Балудянського на боці англійського парламентського ладу.

М. Балудянський послідовний прихильник чіткого розділення влади на законодавчу, виконавчу і судову. Там, де урядова влада може наказувати суддям судити так чи інакше, переглядати вироки, там володар не закон, а свавілля, наполягаючи на повному відокремленні урядової і судової влади, приводячи приклади із стародавньої Греції і Риму, досвіду країн Європи.

Віддаючи свої симпатії державному устрою Англії, М. Балудянський прекрасно розуміє, що Росія далеко не Англія. Реформою одних тільки вищих органів влади, на зразок Англії, практично нічого досягти не можна. Необхідна поряд з реформою вищих органів влади реформа на місцях. В записках «Про стан

вищих урядових місць і засобах їх перебудови» та «Роздумах про органи влади губерній» теоретично розробляє механізм управління на місцях.

Велику увагу у своїх працях М. Балудянський приділяв селянському питанню. Ідеї про шляхи його вирішення він виклав у «Системі М. А. Балудянського». Відправним моментом його реформаторських задумів було негативне ставлення до кріпосницького ладу і вимога його ліквідації.

Розглядаючи політико-правові погляди М. Балудянського, можна побачити, як передова політична теорія Західної Європи, переломляючись через світогляд українських мислителів, поширюється в Росії і на Україні, набуваючи при цьому національної специфіки.

Отже, просвітницька думка в цілій Україні у XVIII ст. розвивалася в руслі вимог суспільно-політичного життя, його специфічних особливостей у різних регіонах, осмислювала найгостріші проблеми і накреслювала шлях їх вирішення. Найважливішим було утвердження «юридичного світогляду», в центрі якого стала людина з її потребами.

М. КОСТОМАРОВ І М. ДРАГОМАНОВ ПРО ПРИНЦИПИ БУДІВНИЦТВА САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Для пробудження політичної самосвідомості велику роль відіграв Микола Костомаров (1817 — 1885), засновник ідеї слов'янської взаємності. У працях «Думки про федеративне начало древньої Русі», «Дві руські народності», «Риси народної південно-руської народності» говорить про необхідність формування децентралізованої держави і встановлення федеративних основ у відносинах між народами Росії. Основою цього є те, що слов'ян об'єднує єдиний княжий рід і походження, побут, мова, християнська віра і церква.

Виконавча влада має бути виборною, змінною і підзвітною. По типу державного устрою вона має бути змішаною — федеративною і конфедеративною. Кожен народ має

«скомпонувати свою Річ Посполиту і управлятися» самостійно, незалежно одна від одної, тобто має бути суверенною, але з другого боку — «щоб був один сейм або рада слов'янська, де сходилися депутати од усіх Речей Посполитих і там розважали б і порішали такі діла, котрі б належали до цілого союзу слов'янського» — тобто йдеться про федеративний союз, який має бути «вибраний на года».

В «Автобіографії» М. Костомаров характеризує внутрішню структуру федеративної республіки: «У всіх частинах федерації передбачаються основні закони і права, рівність ваги, мір, монети, відсутність митниць, свобода торгівлі, знищення кріпосного права..., єдина централізована влада, що завідує законами поза союзом (тобто зовнішня політика), військовим флотом, але повна автономія кожної частини щодо внутрішніх установ, внутрішнє управління, судочинства, народної освіти».

М. Костомаров засуджує всяке самодержавство як форму правління, бо «хоч який добрий чоловік буде, але як стане самодержавно панувати, то зіпсується», але і демократія не дає повних гарантій від свавілля влади «багатьох царків». Тому він наголошував на необхідності при республіканській формі правління підзвітності любої системи влади, виступив з тезами про повний демократизм українства і відсутність в ньому соціальних антагонізмів.

М. Костомаров написав понад 200 наукових праць, але як і офіційні кола тогочасної Росії, так і в радянський час, його праці оцінювалися негативно, приписуючи їм націоналізм, сепаратизм тощо.

Видатне місце в історії суспільно-політичної думки в Україні другої половини XIX ст. посідає постать Михайла Петровича Драгоманова (1841—1895) — людини різнобічних наукових напрямків, широкого діапазону, першого українського політолога в повному розумінні цього слова. На жаль, його твори в основному поширювалися за кордоном і творчість оцінюється неадекватно. То його відносять до великих революціонерів, то до націоналістів, націоналістів з міщанським ухилом.

М. Драгоманов розробляє питання походження держави і права, наголошує на суті держави і права в зв'язку з різними формами організації суспільства. Основне завдання держави — служіння

народу, але навіть парламентська форма правління, на думку Михайла Петровича, може вести до недемократичності, оскільки депутати можуть голосувати самостійно, не враховуючи волю народу, а інколи і забуваючи свої обіцянки.

По формі держави М. Драгоманов федераліст і ідеальною вважає швейцарську федерацію, але вимагає автономно-федеративного ладу на ґрунті земської автономії, розробивши положення про політичні права і свободи громадян, принципи автономії прав різних соціально-етнічних груп. «Огляд історії, — підкреслює М. Драгоманов, — і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політична і національна можлива й без державної відрубності. От і через те я, не бачачи ґрунту без державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії на ґрунті земської автономії». М. Драгоманов вимагав творення не Української держави, а Держави українського народу, яку б очолював не гетьман, а панувало б місцеве самоуправління, до якого народ делегував би своїх представників.

М. П. Драгоманов сформулював політичну програму, в якій наголошував, що найголовніше — боротьба за Конституцію (проект якої запропонував). Замість самодержавства він пропонує парламентську владу, а найвищою владою є Земський Собор. Він надавав виняткового значення ідеї культурництва, наголошуючи, що визвольна боротьба має звестись лише просвітницькими засобами і культура має стати основою для функціонування республіканської держави.

Своєрідними були погляди М. Драгоманова на національне питання, які тісно пов'язував із соціально-політичною проблематикою. Наріжним в цій проблемі було положення: «космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці...». Ніхто не повинен «бути рабом тих обставин, як яких-небудь святощів, а мусить навіть перероблювати їх відповідно свого ідеалу, котрий вже давно на світі став вироблятися процесом інтернаціональним, космополітичним. Коли так поставити справи національностей, тоді не буде спору про націоналізм і космополітизм, спору тупого в самій своїй суті». М. Драгоманов вважає, що головне — поступ людини політичний, соціальний, «а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб...»,

захист народності може успішно здійснюватись, коли сходиться «із справою загальнолюдського поступу», чим більше політичних свобод, тим більше національних прав. Михайло Петрович застерігав, що «сіяти національні ненависті — значить, власне, оддаляти час смерті того державного стану, од котрого терплять тепер всі народи Росії».

У 70-х роках минулого століття М. Драгоманов побував на Закарпатті, бачив ту нелегку долю народу і застій у інтелігенції. У «Передньому слові» (до «Громади» 1878р.) він із біллю говорить про закарпатців як загірних українців, які «одбилися зовсім од нас, та й у нас так затихла думка про них...», показує об'єктивні умови і суб'єктивні фактори цього явища, багато зробив, щоб пробудити інтерес громадськості України до вивчення історії, культури й побуту краю.

М. Драгоманов був глибоко переконаний, що Закарпаття — слов'янська українська земля. Вона, на його думку, має чотири межі — західну, південну, східну і північну. Що стосується західної межі, то вона «веде через Красностав, Янів, Крешів в тому царстві, а далі Цісарщині через Ярослав на захід Дубенка, Сянока, а звідти трохи не під самий Старий Сандеч, а од нього до Ужгорода, Мукачева, Хуста, Сегіта до Чорногори, в тім кутку, де сходяться казенні межі Галицька й Буковинська до Угорської, а звідти до Кірлі баби, на межі Угорській, Буковинській і Семигородській (Трансільванській)». М. Драгоманов доводить, що всі чотири межі — це «українська земля.., де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій Україні по Дніпру...». Угорці прийшли на «Срібну землю» тільки тоді, коли тут вже йшло повним ходом суспільне життя. «Закарпатську Україну (країну, яка звалася давно Мукачівщина), — писав Драгоманов, — ще в X ст. захопила держава Угорська».

Довготривале перебування Закарпаття на колоніальному становищі, вважав він, призвело до затушування визвольних прагнень. Це, однак, зовсім не означає, що закарпатський народ не має своїх будителів. До них Михайло Драгоманов відносив Духновича, Раковського, Павловича та деяких інших. У 1848 р., коли почалась буржуазна революція в Австрії та Угорщині, відбулося певне зрушення. Революція була потоплена в крові. М. Драгоманов писав, що «...мужики тут дістали ще менше, ніж в

Галичині, а згодом цісар мусив примиритися з уграми, і пани угорські знову набрали силу по всій тій країні над нашими людьми та ще й тепер стали лютішими до них...».

М. Драгоманов, на відміну від соціалістів-утопістів, які не бачили виходу з тяжкого становища народу, чітко заявив: «...явно значить, що тут вже й крихти надії не може бути на що-небудь, окрім самих мужицьких громад, котрі самі собі мусять помогти, вибравши свою землю од чужих людей...». Він вважав, що закарпатцям необхідно бути «в спілці з сусідами, котрих доля така ж сама, як і їхня: з словаками, сербами, волохами і т. ін. та з своїми братами-русинами за горами, в Галичині й у нас. Це спілка з людьми, котрим самим того ж треба, що й русинам закарпатським». Висновок Драгоманова про те, що «нашим людям найліпше: стати спільно, щоб дійти до свого, щоб жити по своїй волі на своїй землі», не втратив актуальності і по сьогодні.

Пророчі слова М. Драгоманова почали збуватися у 1939 р. в період Карпатської України, коли почала визрівати політична свідомість, яка привела до одержання автономії. Закарпатці, враховуючи наукові положення М. Костомарова і М. Драгоманова щодо федералізму і принципів розбудови держави, на короткий час пройшли велику школу політичного життя.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ В УКРАЇНІ В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.

Протягом цілого XVIII ст. Росія поступово ліквідувала все, що залишилося від української державності. Останню крапку над «і» поставила Катерина II, ліквідувавши в 1775 р. Запорізьку Січ. Наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. Україна являла собою звичайну колонію Росії, вона перетворилася у складову частину «єдиної і неподільної Російської імперії». Однак, незважаючи на такий стан справ, суспільно-політична думка на Україні не стояла на місці. На першу половину XIX ст. припадає виникнення і діяльність цілого ряду товариств, які ставили собі за мету скинути самодержавство і його невіддільну частину — кріпосне право. Поряд з цими вимогами на перший план висувається ідея єдності

слов'ян. Червоною ниткою вона проходить через програмні документи декабристів та «Товариства об'єднаних слов'ян», яке згодом злилося з декабристами. Свого логічного завершення ідея єдності слов'ян одержала в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства, яке організаційно оформилось у грудні 1845 р.

Наприкінці 1845 р. видатний історик М. І. Костомаров оселився в квартирі чиновника канцелярії генерал-губернатора М. І. Гулака. До них почали навідуватися їх приятелі — студенти В. М. Білозерський, О. В. Маркович та ін. В ході зустрічей визріла думка створити товариство, завданням якого було б поширювати ідеї слов'янської взаємності. Відомий дослідник історії виникнення і діяльності товариства Г. Я. Сергієнко відзначав, що члени гуртка виробили попередні принципи майбутньої об'єднаної слов'янської держави. «У федерації передбачалось, — писав він, — запровадити однакові для всіх основні закони та права, міри і грошові системи, скасувати митниці і ввести свободу торгівлі. Головним соціальним завданням ставилося загальне знищення кріпосного права і рабства в будь-якому вигляді. Центральна влада федерації республік відала б військом і флотом. Зберігалась повна автономія кожної частини по відношенню до внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства і народної освіти. Найближчим і найвірнішим шляхом досягнення цієї мети в далекому майбутньому вважалось виховання суспільства в дусі таких ідей».

Все нові і нові люди залучалися до товариства: О. О. Навроцький, І. Я. Посяда, Г. Л. Андрузький, О. В. Маркович, О. Д. Тулуб. У квітні 1846 р. серед братчиків з'явився відомий український поет Т. Г. Шевченко — один із найактивніших членів товариства.

Головним програмним документом Кирило-Мефодіївського товариства був «Закон Божий» (Книга буття українського народу), автором якого був М. І. Костомаров. Коли був написаний цей твір? Український історик І. І. Глизь науково довів, що «найбільш часто й активно кирило-мефодіївці почали збиратися для дискусійних розмов наприкінці грудня 1845 — в січні-травні 1846 рр. Саме в цей період і написаний «Закон Божий». Сучасні дослідники вважають, що «Книга буття українського народу» була написана під впливом твору Адама Міцкевича «Книга народа польського і

польського піллігримства». Та суть не в цьому: всіх слов'ян, в тому числі українців і поляків, об'єднувала спільна боротьба проти самодержавства і кріпацтва, які душили їх бажання жити повнокровним, державним життям.

«Закон Божий» складається із 109 статей. Ми зупинимось тільки на головних, які допоможуть нам краще зрозуміти політичні погляди членів товариства. Багато статей присвячено «вірі Христовій» і в цьому нема нічого дивного. Адже і своє товариство братчики називали іменами видатних болгарських просвітителів Кирила і Мефодія. «І жили християне братством, усе в них було общественне і були в них вибрані старшини і ті старшини були всім слугами, бо Господь так сказав: «Хто хоче першим бути, повинен всім бути слугою». Але дійшло до того, що «зіпсували царі, пани та вчені свободу християнську».

Чимало місця в «Законі Божому» виділено слов'янам. На думку Костомарова, «племено слов'янське ще до прийняття віри не йміло а ні царей, а ні панів, і всі були рівні, і не було у них ідолів, і кланялись слов'яне одному Богу — вседержителю, ще його не знаючи. Із статей «Закону Божого» видно, що братчики не тільки ідеалізували суспільний устрій давніх слов'ян, але й запорізьких козаків. «І не любила Україна ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, єсть то істее юратство, пристаючи, був братом других — чи був він преж того паном чи невольником аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слуговати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками».

У «Законі Божому» детально описана трагічна історія України, яка крок за кроком втрачала своюдержавність. «Лежить в могилі Україна, — зафіксовано у сотій статті, — але не вмерла». Микола Костомаров, як і інші члени товариства, був переконаний у месіанській ролі України, яка повинна визволити всі слов'янські народи. «Бо голос України не зтих. І встане Україна з своєї могили, і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар» і «Україна буде неподлеглою Річчю

Посполитою в союзі слов'янським».

Програмні положення костомарівського «Закону Божого» знайшли практичне втілення у відозвах братчиків «Брати Українці!» та «Братья великороссияне и поляки!», в яких звучить заклик до народів об'єднатися в єдиний слов'янський союз. Ось головні положення кирило-мефодіївців, викладені ними в листівці «Брати українці!»:

— Ми приймаємо, що усі слов'яне повинні з собою поєднатися.

— Але так, щоб кожен народ зкомпонував свою Реч Посполиту і управлявся несмісимо з другими, так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну.

— Щоб був один сейм або рада слов'янська, де б сходились депутати оду всіх Речей Посполитих і там розважали б порішати такі діла, котрі б належали до цілого Союзу слов'янського.

— Щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на годa, і над цілим Союзом був би правитель, вибраний на годa.

— Щоб в кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода і станів не було овсі.

— Щоб приймано депутатами і урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму і просвіщенності народним вибором.

— До того, щоб віра Христова була основою закону і общественної справи в цілому Союзі і в кожній Речі Посполитій (Костомаров М. І. «Закон Божий» (Книга буття українського народу). — К.: Либідь, 1991. — С. 33).

Важливим програмним документом братства був і «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» та пояснення до нього, які склав В. Білозерський. Червоною ниткою через ці документи, знову ж таки, проходить духовне й політичне об'єднання слов'ян. Згідно з головними правилами Статуту, до товариства приймалися слов'яни всіх племен і всіх звань, що свідчить про демократичний характер організації.

Таким чином, члени кирило-мефодіївського товариства належали до представників суспільної думки, яка протистояла офіційній ідеології самодержавства. Їх наміри мали демократичний і гуманістичний характер. Політична програма братчиків відображала кардинальні соціально-політичні зрушення в суспільстві. На жаль, історична обмеженість програми членів товариства полягала в тому, що тоді не було реальних

можливостей для здійснення своїх планів. Кирило-мефодіївці цього не врахували.

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX І ПОЧАТКУ XX СТ.

Друга половина XIX і початок XX ст. займав в історії України особливе місце. Ще більше загострюються соціально-економічні суперечності. Спочатку стояла проблема ліквідації кріпосництва, потім — ліквідація його залишків, становлення капіталізму в Росії затягувалося, внаслідок реформи посилилася диференціація населення, початок розвитку капіталізму призвів до утворення буржуазії та пролетаріату, але формування останнього проходило за рахунок зубожілого селянства, земельний голод і безробіття сприяв значній міграції населення, особливо із західних областей, суперечливо розвивалася освіта і культура. Домінуючим в політичному житті був ряд проблем: ліквідація феодальних пережитків, відстоювання інтересів трудящих, насамперед селянських мас, боротьба за поширення ідей просвітництва і лібералізму, визначення шляхів розв'язання суперечностей і перспектив розвитку. Цими проблемами займалися напівполітичні громадські організації (гурток «хлопоманів» у Київському університеті, літературне товариство ім. Т.Шевченка у Львові, згодом НТШ і т. д.) та видатні вчені, громадсько-політичні діячі. Визначилися два напрями розвитку суспільства: у першому головним було національне визволення, яке мало супроводжуватися й соціальним, у другому (як вказує Б. Кухта) — соціальне визволення, яке можливе через національне єднання (навіть слов'янське єднання вільних народів) і ін.

Для пробудження політичної самосвідомості велику роль відіграли Микола Костомаров і Михайло Драгоманов, погляди яких ми розглянули вище. За федеративний устрій держави виступає друг М. Драгоманова з Київської громади Сергій Подолинський (1850—1891), який рушійною силою суспільства бачив «громаду» — об'єднання людей для розв'язання громадських справ і виконання виробничих функцій. У праці «Парова машина» він писав, що громади будуть об'єднані федеративними зв'язками, а

найбільша громада — українська нація — федеративна республіка. У громаді буде здійснюватися безпосередня демократія, вона буде керувати всіми питаннями суспільного життя. Під впливом марксизму він вітав поєднання всіх трьох гілок влади (на прикладі Паризької комуни), вимагав диктатури, але був проти придушення контрреволюції.

В кінці XIX ст. набирає поширення революційно-демократична течія. Яскравим представником цієї течії був Іван Якович Франко (1856 — 1916) — письменник, вчений, член багатьох наукових товариств, редколегій, один із засновників радикальної партії Галичини, в кінці життя висунутий кандидатом на здобуття Нобелівської премії.

І. Франко намагався осмислити етапи виникнення і становлення держави, влади. Проаналізувавши погляди на ці питання анархістів, соціалістів, комуністів і т. д. приходять до висновку, що «оті всі ради і повороти до природи, до селянського стану, до бехдержавства, заведення повної спільності — все це такі панацеї, яких не зварить і не приготує ніякий аптекар». Жодна із цих концепцій не може бути здійснена.

Спочатку І. Франко відстоював ідею «народної держави» під впливом німецьких соціал-демократів, але в подальшому, на початку XX ст. приходять до висновку: «Ні, соціал-демократична, «народна держава», коли б навіть було можливим здобувати її, не витворила б раю на землі, а була би в найбільшій разі великою завадою для дійсного поступу». Він вважав, що не надії на «панацеї», а ліквідування конкретних хвороб принесе людству поступ. Шлях в боротьбі за соціальне і національне визволення він бачив у приведенні кооперування трудящих, взаємодопомоги з метою соціального захисту, підвищення культурного рівня трудящих. Виробниче кооперування мало привести до ліквідації класових різниць.

Своєрідним був погляд І. Франка на шляхи вирішення національного питання. Донедавна його погляди на це питання висвітлювалися однобічно. В дійсності він виступав за рівність націй, але проти зверхності, випячування особливостей одної нації над іншою. «Ідеал національної самостійності у всякому погляді, — вважає Каменяр, — культурним і політичним... мусимо серцем почувати... мусимо розумом усвідомлювати собі чітко, мусимо

вживати всіх сил і засобів, щоб наблизитися до нього, інакше він не буде уснувати.., а розвіє матеріалістичних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина». Як бачимо, І. Франко спирався не на класові цінності, а на загальнолюдські. Він був соціалістом, але його соціалізм відрізнявся від марксистського, не був прихильником політичного компромісу. Не випадково піддався критиці як справа, так і зліва.

Чільною постаттю в історії української політичної науки і культури кінця XIX ст. і початку XX ст. був Михайло Сергійович Грушевський (1866—1934) — Голова Української Центральної Ради, перший президент УНР, засновник національно-демократичної партії Галичини, кафедри історії України у Львові, голова НТШ, редактор ряду наукових журналів і т. д.

Творчість М. Грушевського надзвичайно багатогранна, а внесок неocenimий. Серед основних положень слід відзначити, що у роботах «Всесвітня історія», «Визволення Росії і українське питання», «Очерк истории украинского народа» він виступив проти драгоманівського федералізму слов'янських народів, вслід за Антоновичем вимагав відособлення України від російської держави: «не може бути вільною Росія, якщо не відпустить Україну».

В роботі «Початки громадянства» М. Грушевський виклав своє розуміння розвитку суспільства, виділивши три етапи: організаційний, племінно-родовий, класово-державний. Прогрес у державі починає діяти, коли починають протидіяти колективістський і індивідуалістичний інстинкти. Головну роль поруч із матеріальним виробництвом відіграє психологічний фактор.

М. Грушевський виклав своє розуміння держави (два підходи: коли влада, яку здійснює держава є результат передачі інтересів соціальних груп, або коли висловлює ідеї об'єктів влади), вказуючи, що політична державна влада є швидше конечним злом, ніж позитивним фактором для формування громадського, суспільного життя, де в центрі мають бути права і обов'язки одиниці, складові частини маси: «це суверенний союз народу, який дорогою планової діяльності, зверхніми засобами задовольняє індивідуальні і загальнолюдські солідарні інтереси в напрямі поступового розвою громадянства».

Крім цього М. Грушевський розкриває механізм боротьби за владу та її утримання верхівкою. Це, здебільшого, демагогічне маніпулювання деклараціями «рівності і суверенітету народу», використовує «чари мистецтва і поезії», національні почуття, заповнюючи ними моральну пустоту. У своїх працях М. Грушевський на перший план виставляв народ, а не особу. Герої в історії з'являються не самі, із себе, у відриві від конкретних історичних умов, потреб самого народу. Говорячи про свою книгу про Богдана Хмельницького, вказує, що хотів присвятити її не вождеві, а творчим стражданням українських мас. М. Грушевський запропонував свої етапи становлення української держави і чинники її формування. Він відмовився від орієнтації на викладення класової боротьби, а в основу кладе державницькі ідеї. Перший етап, це Руська держава із центром у Києві, а пізніше у Галичі в XII — XIV ст, другий — це властиво спроба («Грандіозна спроба», держави Богдана Хмельницького і третій, очевидно, Українська Центральна Рада.

Свої погляди мав М. Грушевський на національне питання, підкреслюючи необхідність демократичного його розв'язання: «без перетворення Росії у вільний союз народів немислиме повне оновлення її». Він в деталях розробив федеративну концепцію, наполягаючи на здійсненні принципу національно-територіальної автономії, як основи нового державного ладу. Політичні інститути повинні спиратись на принципи федералізму або конфедералізму. Але є різниця у драгоманівському розумінні, який вимагав базуватись на історико-економічному регіоналізмі, а М. Грушевський — опиратись на етнічному принципі. Адміністративно-територіальним одиницям має подаватись право місцевого самоуправління. Вони на місцях обирають свої сейми, здійснюють контроль, розпоряджаються місцевими фінансами, земельним фондом, здійснюють організацію освіти і культури тощо.

Таким чином, М. Грушевський розробив цільну суспільно-політичну теорію будівництва держави, сформулював українську ідею, що пов'язана із ідеєю національної свободи і мав значний вплив на розвиток української політичної думки. Отже, скасування кріпацтва, розповсюдження ідей лібералізму в Україні стало чинником пробудження політичної свідомості українського народу. Значний внесок у формування української політичної думки

зробили С. Подолинський, І. Франко і М. Грушевський. У другій половині XIX і початку XX ст. представники різних політичних напрямків на відмінних ідеологічних засадах розробили політологічні концепції будівництва української держави і дедалі приходили до висновку про необхідність утвердження суверенної, незалежної України.

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918 — 1919 рр.

...1918 рік. У ніч з 4 на 5 жовтня, побачивши безнадійність свого становища, кайзерівська Німеччина просить Антанту про негайне укладення перемир'я на суші, воді та в повітрі. 27 жовтня міністр закордонних справ Австро-Угорщини звернувся до неї з таким же проханням, і вже 3 листопада Австро-Угорщина капітулювала...

«Клаптикова монархія», як справедливо називали цю державу, розвалилася, і на її руїнах виникли молоді незалежні країни.

Під кінець XVII ст. більшість українських земель потрапила під владу Росії. Поза російським кордоном залишилися тільки західні землі — Галичина, Буковина та Закарпаття. Від часу виникнення в 1867 р. Австро-Угорська імперія була справжньою тюрмою для українського населення цих земель. За словами видатного українського вченого І. П. Крип'якевича, «Україна ввійшла в період бездержавності й мусила пристосовуватися до життєвих форм, які накинули їй чужі імперії». Та яким би важким і принизливим не був гніт непрошених гостей, український народ зберіг у собі прагнення до волі, незалежності. Після розвалу Австро-Угорщини виникла сприятлива можливість для створення Соборної Української держави. Щоб урятувати імперію від остаточного розпаду, австрійський уряд 16 жовтня 1918 р. в своєму маніфесті проголосив утворення федеративної держави, в якій «кожне плем'я на області, яку воно заселює, творить свій власний державний організм». Необхідно погодитись із сучасним дослідником М. Кугутяком у тому, що «царський маніфест уже не міг відвернути загибелі». 18 жовтня Українська парламентарна репрезентація скликала у Львові установчі збори (Українську

Конституанту), які проголосили себе Українською Національною Радою з повноваженням парламенту. Статут Української Національної Ради, прийнятий у Львові 18 жовтня 1918 р., констатував:

1. Українська Національна Рада є Конституантою тієї частини українського народу, яка живе в австро-угорській монархії, на цілій його етнографічній території.

2. Українська Національна Рада має право та обов'язок:

а) виконати в хвилі, яку признає за відповідну, іменем українського народу австро-угорської монархії, його право самовизначення та рішити про державну долю всіх областей, заселених тим народом;

б) підписати всі постанови та заходи репрезентативного, законодавчого та адміністративного характеру, щоби своє рішення під а) перевести в життя.

3. Українська Національна Рада складається:

а) з членів Палати Панів австрійської Державної Ради української народности;

б) з усіх українських послів до Австрійської Державної Ради з Галичини й Буковини;

в) з українських послів Краєвих Соймів;

г) з відпоручників партійних організацій з усіх українських областей, по трьох із кожної партійної організації.

4. Скликає Українську Центральну Раду й проводить на її засіданнях кожночасний голова Української Парламентарної Репрезентації, а у випадку його перешкоди, той, кого голова Української Парламентарної Репрезентації до цього уповноважить.

5. Важніші публічні заяви підписують іменем Української національної Ради: голова Української Парламентарної Репрезентації, члени Палати Панів, президії всіх українських клубів парламентарних і соймових та по одному відпоручникові кожної партійної організації».

19 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада прийняла «Прокламацію», яка проголошувала: «Стоячи на становищі самовизначення народів Українська Національна Рада, як конституанта, постановляє:

1. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням

Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини — творять одноцілу українську територію.

2. Ця українська національна територія уконституується оцим як українська держава. Постановляється поробити приготовані заходи, щоби рішення це перевести в життя.

3. Взивається всі національні меншини на цій українській області, — причім Жидів призначається за окрему національність, щоби уконституувалися й негайно виспали своїх представників до Української Національної Ради в кількості, відповідаючій їхньому числу населення.

4. Українська національна Рада виготовить конституцію для утвореної тим способом держави, на основах: загального, рівного, тайного й безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом, із правом національно-культурної автономії та з правом заступництва в правительстві для національних меншин.

5. Українська Національна Рада жадає, щоби зорганізована оцим у державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

6. Теперішньому австро-угорському міністрові закордонних справ гр. Бурянові відмовляється права пересправляти іменем тієї української території.

Будь-яка імперія, доживаючи свої останні дні, а Австро-Угорська не була винятком, робить усілякі спроби, щоби утриматися на загарбаних землях. Не викликало жодних сумнівів, що без зброї не обійтися. І листопада 1918 р. повстання перемогло у Львові, Станіславі та інших містах Галичини. Того ж дня Українська Національна Рада видала «Прокламацію до українського населення Львова». «Волею українського народу, — говорилося в ній, — утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава. Найвищою державною владою Української держави є Українська Національна Рада. З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владу в столичному місті Львові і на цілій території Української Держави...». Того ж дня була видана відозва Української Національної Ради до всього українського народу:

«Український народе!

Голосимо тобі вірність про твоє визволення з віковичної неволи.

Від нині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави.

Дня 19 жовтня твоєю волею утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава і її найвисша власть, Українська Національна Рада.

З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла власть в столичнім місті Львові і на цілій території Української Держави...».

Незважаючи на порівняно мирний перехід влади в Галичині до рук Української національної Ради, незабаром почалася боротьба з польськими військами. «Українських військ було замало, — писала Н. Полонська-Василенко, — і тому 6 листопада О. Назарук та М. Шухевич прибули до Києва просити у Гетьмана допомоги». 9 листопада Українська Національна Рада оголосила про створення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) на чолі з головою Секретаріату К. Левицьким. На думку вже названої Н. Полонської-Василенко, «замість єдиної Української Держави з'явилися дві, і на цьому багато втратили обидві частини. До цього необхідно додати, що таке рішення Української Національної Ради пояснювалося складністю міжнародної обстановки і внутрішніми суперечностями між гетьманом Скоропадським і В. Винниченком, який готував проти гетьмана повстання.

13 листопада 1918 р. Українська Національна Рада схвалила Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої австро-угорської монархії, який являв собою тимчасову конституцію. Наведемо його без скорочень:

Артикул I. Назва.

Держава, проголошена на підставі права самовизначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року, обнимаюча весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно Українцями, має назву Західно-Українська Народна Республіка.

Артикул II. Границі.

Простір Західно-Української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії — то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частями бувших угорських столиць (комітатів):

Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Марморош, — як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга.

Артикул III. Державна суверенність.

Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народну Республіку.

Артикул IV. Державне заступництво.

Права влади іменем Західно-Української Народної Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального рівного, безпосереднього тайного і пропорціонального права голосування без різниці пола. На сій основі мають бути вибрані установчі збори Західно-Української Народної Республіки. До часу зібрання установчих зборів виконує всю владу Українська Національна Рада і Державний Секретаріат.

Артикул V. Герб і прапор.

Гербом Західно-Української Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державна печать має довкола гербу напис: «Західно-Українська Народна Республіка».

Немаловажне значення мало прийняття Тимчасового закону про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки: «Українська Національна Рада на предложення державного секретаріату ухвалила тимчасовий закон про адміністрацію в республіці.

1. Всі закони і розпорядження бувшої австро-угорської монархії, оскільки вони не супротивні державності Західно-Української Народної Республіки, зостаються аж до зміни в повній силі й на основі їх мається вести далі адміністрацію держави.

2. Всі урядовці й державна служба бувшої австро-угорської держави, коли зложать писемне визнання, що виконуватимуть службу іменем Західно-Української Народної Республіки, остаються аж до дальшого зарядження на своїм дотеперішнім урядовім становищі.

3. Ті адміністраційні уряди, які знаходяться в області Західно-Української Народної Республіки, підлягають державному секретаріатові у Львові, який видає рішення в тих справах, які підлягали бувшому австро-угорському міністерству.

4. Начальним повітовим органом політичної адміністрації є повітовий комісар, якого призначає й усуває державний секретар

внутрішніх справ. Своєю владою обнімає цей комісар область усього політичного повіту. Він захищає інтереси української державности і протидіє всяким змаганням, направленим проти неї.

5. У справах публічної безпеки повіту підлягають повітові коменданти жандармерії українському державному повітовому комісарові.

6. Український державний повітовий комісар назначає аж до переведених громадських виборів у тих громадах, де зараз є потреба усунути дотеперішніх начальників громади.

7. Суди, пошти, телеграфи, залізниці, саліни й домени вийняті з під влади українських державних повітових комісарів.

Сучасний історик М. Кугутяк відзначав, що новостворена держава займала біля 70 тис. кв. км. і зосереджувала 6 млн. населення.

Незважаючи на прийняття цих та деяких інших законів, уряд ЗУНР не хотів відокремлення від всієї України. Доказом цього є попередній договір між ЗУНР і УНР, підписаний 1 грудня 1918 р. у Фастові. В ньому було чітко заявлено, що «Західно-Українська народна Республіка... має тверді наміри злитися найближчим часом в одну велику державу з Українською Народною Республікою, тобто виражає намір перестати існувати у вигляді окремої держави, а замість того ввійти зі всією своєю територією і населенням як складова частина держави в Українську Народну Республіку».

Перший уряд ЗУНР очолив доктор Кость Левицький. Першим президентом ЗУНР було обрано Євгена Петрушевича.

ЗУНР, як вважають сучасні дослідники, «будувалась на загальнодемократичних принципах, які були взяті за основу розвитку західноєвропейських держав. За силою національного руху західні українці не поступалися цим державам. Вони зуміли створити працездатний управлінський апарат, славу Українську Галицьку Армію, яка за організованістю та дисципліною не поступалась європейським арміям».

ЗУНР вела нерівноспільну польсько-українську війну, яку сучасний канадський історик О. Субтельний аргументовано поділяє на три етапи. «На другому етапі,— пише він, — протягом березня, квітня і травня — війна переросла у сутичку між

галицькими українцями та військами власне Польщі». 60-тисячна армія генерала Й. Галлера відкинула УГА до річки Збруч. 16 липня військові відділи УГА переправилися через Збруч у Східну Україну. Так закінчилася збройна боротьба ЗУНР, а попереду ще була боротьба дипломатична.

Делегацію УНР на Паризькій мирній конференції 1919 р. представляли: Г. Сидоренко — голова, В. Панайко — заступник, О. Шульгин та А. Марголін — члени делегації. Окрему делегацію у галицьких справах представляли М. Лозинський та Д. Вітовський. Однак завдання, які були поставлені перед делегацією УНР на конференції, вона не виконала: територія ЗУНР була передана на 25 років під владу Польщі. «Головною причиною цього, — писав сучасний історик В. Яблонський, — було несприятливе міжнародне становище. Жодна з реальних тогочасних зовнішніх сил не була зацікавлена в існуванні державної України». З таким твердженням неможливо не погодитись.

МІЖВОЄННИЙ ЕТАП У РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

У 1920 р. Україна як самостійна держава перестала існувати. Вона була зайнята більшовицькими військами. Колишні керівники УНР, а також значна частина української інтелігенції повинні були покинути Україну. В еміграції вони робили аналіз невдач в українському державотворенні, водночас розглядаючи різні концепції українського державобудування. В даній темі дано огляд загальних думок М. Грушевського, В. Винниченка, В. Липинського, М. Хвильового та ін., які лягли в основу їхніх ідеологій або їхніх світоглядів, так званих чинного (інтегрального) націоналізму, українського монархізму і національного комунізму. Звичайно, генеза цих ідеологій відчувається і на попередньому етапі, але як заокруглена система, як цілісність, вона з'явилася у міжвоєнний період. В даній темі розглянемо такі питання:

1. Концепції державності України М. Грушевського. Народницький і національно-державницький напрями.
2. В. Липинський — ідеолог українського монархізму.
3. М. Хвильовий і український націонал-комунізм.

1. Концепції державності М. Грушевського

Кожна історична особа органічно пов'язана зі своєю епохою. М. Грушевський — перший президент УНР, найвидатніший історик і вчений, інтелектуал зі світовим ім'ям — жив і діяв на доленосному для України зламі XIX—XX ст. М. Грушевський не тільки писав історію України, але одночасно творив її, обіймаючи найвищі державні посади. М. Грушевський як політик пройшов шлях від автономії України в складі Росії до її федерації з Радянською Росією, до повної незалежності України. Четвертим Універсалом Центральної Рада проголосила створення самостійної, суверенної Української держави — Української Народної Республіки. В ніч на 12 січня 1918 р. М. Грушевський урочисто проголосив, що «однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу».

В даній темі ми зупинимося тільки на одній праці М. Грушевського, в якій він детально розробляє план побудови незалежної України. На початку 1918 р. М. Грушевський написав книгу «На порозі нової України». Це був політичний заповіт Грушевського. Тут автор вказує перспективи духовного і економічного відродження України після її політичного проголошення. Цінність роздумів Грушевського в тому, що він робить підсумки велетенського досвіду історико-дослідницької і освітньої роботи, керівництва Центральною Радою і глибоко відчуває специфіку об'єктивних передумов, найважливіших завдань та стратегічних напрямів розбудови незалежної України. До того ж у теперішні часи простежуються аналогії між буреними подіями 1917—1918 рр. і 1991—1995 рр., які відбуваються у дуже схожих історичних обставинах: політичних перетворень, абсолютного розкріпачення духу, ерозії державної влади, економічної розрухи та політичної анархії.

Цінність політичного заповіту Грушевського і в тому, що він закликав український народ до єднання у вирішенні його національно-історичної долі. Він вважав, що в українському суспільно-політичному житті не мають право на існування безпринципність, аморальність, легковажність та моральна

розхристаність. Навпаки, та стадія життя, в яку увійшов український народ, вимагає від громади високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму і навіть героїзму. Автор «політичного заповіту» усвідомлював чималі труднощі на шляху моральної мобілізації громадян України на вирішення величезної політичної проблеми. Він вважав необхідним передусім використання нових, енергійних зв'язків із Західною Європою для створення економічної основи нової держави. Для цього потрібні загони свідомих спеціалістів, озброєних новітніми здобутками науки і практики, люди реальної справи, адміністратори, фінансисти, економісти, інженери і техніки усіх категорій, лікарі тощо. Говорячи про економічний розвиток України, Грушевський не мав на меті принизити значення духовної культури, науки, мистецтва, які є необхідним елементом для життя, тим фундаментом, на якому воно тримається.

Грушевський закликав до національної злагоди. Україна повинна стати країною, яка могла б внести в життя людства морально-соціальні цінності, а саме переконання кожного громадянина в тому, що держава існує для його щастя і він повинен служити їй. Велич України Грушевський вбачав не у великій території, не в багатстві, не у військовій силі і не в пануванні над іншими, а передусім в осягненні і забезпеченні соціально-моральних цінностей, міцності демократичного ладу та певному республіканському героїзмі українського народу, який зміг би доказати перед світом, що він послужив загальнолюдській проблемі. «Політичний заповіт» Грушевського містить цілий комплекс зовнішньо-політичних, економічних, культурних, кадрових, військових та інших проблем, які мали знайти розв'язання з метою розбудови незалежної Української держави. Грушевський вважав, що навіть при індустріалізації України, доведення міської промисловості до рівня розвинутих країн, селянство залишається політичною основою державного і економічного життя.

Однією з серйозних умов розбудови незалежної України Грушевський вважав докорінну зміну ставлення різних верств населення до її державності, у подоланні одержаних у спадщину від російського царизму поглядів на неї як на силу ворожу і руйнівну, а не конструктивну. Грушевський розглядав також і

відношення до армії, вказував як треба формувати офіцерський склад, говорив, як необхідно формувати історичну свідомість, особливо в молоді.

Таким чином, Грушевський розробив народницький і державно-національний напрям в побудові української державності. Він далі розвинув українську національну ідею, розпочату в другій половині XIX ст. Робив висновок, що українська національна ідея — це прагнення українства вийти на цивілізований шлях розвитку України. Ідея визволення, незалежності мала політичний характер.

У міжвоєнний період далі національну ідею розвинув Дмитро Донцов. (Нар. 1883 р.). Свої політичні думки виклав у працях «Українська державна думка і Європа» (1919) та «Націоналізм» (1926). Він був ідеологом українського націоналізму. В центрі уваги Донцова була нація, хоч кінцевою метою вважав будівництво української держави. Передумовою для створення української держави Донцов вважав будівництво української нації як самосвідомої суспільної, культурної і політичної одиниці. У праці «Націоналізм» Донцов вперше виклав свої ідеї як ідеологічну цілість. Донцов розумів націоналізм не як систему вартостей, ідеологію чи, в кінці-кінців, як політичну програму. Він розглядав націоналізм як світогляд, що стимулює всі почини і встановлює взаємини зі всіма проектами зовнішнього світу. Щоб вирішити і зміцнити націоналістичний світогляд в українському народі потрібно, на думку Донцова, перетворити українця на людину, яка горіла б майже релігійною любов'ю до своєї нації, яка б у своїй одержимості позбулася моралі «міщанина-буржуа» і прийняла «аморальність людини чину», що признає моральним і етичним тільки те, що зміцнює силу нації і забезпечує її зростання. Така людина, на думку Донцова, мусила б глибоко відчувати потребу волі до життя і до влади. У волі Донцов бачить початки усіх здорових людських поривів, які перетворюють людину та ідеї. Проголошуючи вольовий аспект людської психіки, Донцов підніс до рівня чесності ірраціоналізм, насильство і фанатизм. Взагалі можна твердити, що поняття волі, на противагу до інтелекту, є основним питанням чи центральною тезою ідеології чинного або інтегрального націоналізму. Звичайно, для Донцова воля до влади — це не відокремлене почуття людської психіки, а певна складова частина волі до життя, що виявляється в бажанні зберегти свій

рід, а в переносному значенні зберегти свою націю. В рамках ідей Донцова інтелект був тільки непрямим чинником у житті людини, людини і народу, тоді, коли воля, з її виявами самолюбства, ненависті, любові, поривів і прагнення до підбою, є тими рушіями, що оживляють світ. Розвиваючи свою думку, Донцов приходив до висновку, що життя — це боротьба, в якій панує закон соціального дарвінізму, або виживання найпристосованіших. Це стосується і до цілих націй — сильніші нації повинні перемогти слабших і накинати їм спосіб життя.

Дуже важливою тезою в ідеології Донцова є поняття «творчого насильства та ініціативної меншості як порядкуючих сил». Аналізуючи цей аспект чинного націоналізму, можна твердити, що Донцов відкинув ідеї демократизму, лібералізму, гуманізму й соціалізму. Натомість, як основу суспільно-політичної організації нації, він висунув засаду «ініціативної меншості», тобто групи людей, які шукають влади. «Ініціативна меншість» має бути активним чинником, в якому зароджується національна ідея. Ініціативна меншість — еліта; або аристократія, що за словами Донцова «група, яка формує неясну для «неусвідомленої» маси ідею, робить її приступною цій масі, і, нарешті мобілізує «народ» для боротьби за цю «ідею».

Щоб забезпечити перемогу своїй ідеології, ініціативна меншість повинна використовувати «творче насильство». Звичайно, «творче насильство» однієї групи, так званої ініціативної меншості над «неусвідомленими» масами, в дійсності означало, що Донцов пропонував звести українську політику до авторитарної системи провідництва.

Таким чином, Донцов головною рисою провідної верстви поставив волю, а не розум, він використовує її в споріднених поняттях «боротьба», «романтизм», «догматизм», «ілюзіонізм», «фанатизм», «аморальність», «творче насильство». Ідеологія Донцова стала основою українського націоналізму, кредом С. Бандери-Шухевича. Він розбудив у молодому поколінні дух зачпності, волю до соборності, охоту до ризику. Донцов намагався обґрунтувати засади чинного націоналізму, він апелює до етики і релігії, бере звідси такі поняття як «шляхетність», «мужність», «мудрість». У своїй праці «Дух нашої давнини» (1944) Д. Донцов живив поняття «гріха», «Кари Божої». Насильство набуває

виправдання, оскільки пов'язується з творчістю, з виникненням нового. Агресивність, не компроміс — таким є шлях кожної нової ідеї, — проголошує Донцов. Для досягнення мети Д. Донцов порушує проблему формування «провідної касти», яка б повела за собою всіх інших, а також чесноти ініціативної меншості — мужність, шляхетність, мудрість.

2. В. Липинський — ідеолог українського монархізму

Політична думка в ХХ ст. характеризується виникненням різноманітних концепцій української державності. В українській політичній думці 20-х років сформувалися три основні концепції української державності: народницька, національно-державницька та консервативна. Незважаючи на певні розбіжності, в розумінні шляхів і форм утворення української держави, їх об'єднує те, що з наукової та історичної точки зору вони доводили невід'ємність право українського народу на свою державність. Цінність цих концепцій полягає в тому, що українські вчені, які перебували в еміграції, мали змогу з різних політичних позицій, застосовуючи плюралістичні підходи, немарксистські наукові методи аналізу, критично осмислювати різні форми української державності.

Серед названих напрямків виділяється консервативний, який обґрунтовує необхідність і правомірність монархічно-громадського ладу в Україні. Представником цієї течії був Вячеслав Казимирович Липинський (1882—1931). Він був теоретиком «елітарного консерватизму», спирався на «національну еліту» в розвитку суспільства, державотворчу місію селянства. Праця В. Липинського «Листи до братів хліборобів» була розрахована «для всіх українців, що хочуть держави української і мають Бога в серці, а розум в голові». В цій праці Липинський пропагує ідею відновлення українського Гетьманства, а також дає систему філософсько обґрунтованої політики, розвиває концепцію сильної держави. Цей твір кристалізує досвід і філософію історії України протягом тисячоліття, розкриває причини державної немочі і буде непорушну за своєю логікою крицеву систему і теорію державності. Головним для Липинського було будівництво української держави як вирішальної передумови національного відродження. Він

стверджував, що тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнічній території, врятує її від економічного розвалу і від тривалої анархії.

Говорячи про невдачу в державотворенні в 1917—1920 рр., Липинський твердить, що цю державу будували люди, які в державну незалежність України не тільки перед тим не вірили, але навіть до самої ідеї державної незалежності ставилися з погордою і вороже... (Листи С. 67). Це йдеться про українську інтелігенцію, яка своїм головним завданням вважала національне усвідомлення мас шляхом культурної або соціально-революційної роботи. Українська інтелігенція, на думку Липинського, вірила, що загальноросійська свобода принесе волю і Україні, та що у вільній Росії знайде собі волю і Україна. Її ідеалом була автономна Україна у всеросійській федерації, а в те, що Україна може і повинна бути самостійною державою, українська інтелігенція не вірила. Як це співзвучно і сьогодні.

Основна орієнтація Липинського: «Ніхто не збудує української держави, коли ми самі нацією не схочемо бути». Липинський вважає, що для цього необхідна ідеологія, яка розглядається як рушійна сила національного відродження. Українську національну ідеологію Липинський будував на давніх традиціях народу, зокрема, на державному досвіді гетьмансько-козацьких часів і на високій етнічній культурі хліборобської спільноти. При цьому державність бачилась йому як спадкоємна монархія, очолювана гетьманом.

В. Липинський намагається обґрунтувати такий державний устрій. Він вважає, що парламентаризм при однопалатній системі із загальним виборчим правом, як форма правління чужої нам по духу і інтересам буржуазної демократії, для хліборобського класу і загалом хліборобської країни не підходить. Цей буржуазний парламентаризм руйнує навіть висококультурні нації, а у нас він довів до панування олігархій, найнятий чужим капіталом та чужими державами.

Для консолідації деморалізованої бюрократичною Росією нації і для створення держави потрібна була сильна влада в руках однієї особи, що репрезентувала б ідею суверенної і незалежної української нації. Ця особа очолювала би державну оборону і через кабінет міністрів — державну адміністрацію. Її влада була б

обмеженою двома законодавчими палатами, що опираються не на принципи політичної демагогії, а на сталіші, незмінні принципи інтересів території і праці. Інтереси території репрезентувала б нижча палата — «з'їзд Рад поодиноких земель», інтереси праці — вища палата «Трудова Рада Держави».

У зв'язку з проблемами державності розглядається значення сили в політиці. В. Липинський обстоював позиції, що межує з вченням видатного мислителя епохи Відродження Н. Макіавеллі. Ці дві історичні постаті об'єднує філософська думка про силу, яка так потрібна в умовах консолідації нації, що необхідно вести боротьбу за державну незалежність. Коли йдеться про порятунок Вітчизни, не слід перейматися міркуванням про те, що справедливе, а що жорстоко, що похвально, а що ганебно, треба забувати про все на світі — діяти так, щоб забезпечити нації свободу і незалежність. Таким чином, «ціль», яка виправдовує будь-які заходи, є «загальне благо» — це національна держава, а державний інтерес, якому підпорядкована політична діяльність, це інтерес Вітчизни.

Центральне питання — це взаємовідносини з Росією. Липинський пише, що російська орієнтація — більшовицька чи протибільшовицька у формі запровадження в Україні державності не допоможе нашому національному об'єднанню, підтримає нашу внутрішню анархію, тому вона для нас, хліборобів, не годиться. Разом з тим, він наголошує, що географічне положення України, спільне історичне минуле, спільні економічні інтереси вимагають, щоб ми з Росією і Білорусією, як зовсім окрема суверенна Українська національна держава, уклали тісний воєнний союз та економічні відносини і спільно з ними шукали собі союзників в Європі.

Оскільки держава була вузловим питанням в концепції Липинського, він намагався пояснити роль соціальних верств у політичному житті народів. Тільки при гетьмансько-монархічній формі державного ладу, писав він, український хліборобський клас зможе об'єднатись, організуватись, набути внутрішньої сили, без якої не може бути збудована Українська держава. Він вважає, що здатність до життя держави залежить від форми її суспільної організації. Разом з тим державність Липинський розглядає як чинник національної інтеграції. Тільки власна українська

державність, підкреслює він, дає нам той об'єднуючий дух, який на нас, усіх хліборобів в один міцний, твердий український хліборобський клас міцно зв'язує.

Згідно з концепцією Липинського, саме держава має об'єднати мешканців території в органічно ціле. Цей організм як наслідок спільного життя та спільних інтересів породжує колективну свідомість і раціональне бажання суспільного самовираження у формі власної нації. Передумовою самовираження є існування держави, оскільки на думку Липинського, ідея, кінцевою метою якої є створення нації, може реалізуватися тільки в матеріальних формах держави.

Одна з основних тез концепції Липинського полягає в тому, що державу можна будувати за ініціативою провідної верстви, або аристократії. При формуванні національної аристократії, Липинський виходив з того, що ні етнічна маса людей як така, ні тип і характер, ні мова і окрема територія самі собою автоматично не творять нації. Це робить певна активна група етнічної маси, група, що веде вперед кардинально у розвитку об'єднуючих, організуючих політичних цінностей, на ґрунті яких формується нація. Саме ця група і є носієм національної ідеї, саме ця група керує всією нацією, очолює її політичні організаційні цінності, які потім присвоює вся нація і якими ця нація живе. Таку провідну групу Липинський назвав «національною аристократією». Саме національна аристократія розв'язання суперечності між індивідуальними, егоїстичними інтересами і спільними для всієї нації інтересами на користь останніх. Без двох основних прикмет — матеріальної сили і морального авторитету, немає і не може бути національної аристократії, без сильних і авторитетних провідників у тяжкій боротьбі за незалежність не може бути нації. Була обґрунтована необхідність постійного оновлення національної аристократії, свого роду циркуляція еліт.

Липинський зробив висновок, що чим розвинутіше і складніше матеріальне життя певної нації, тим важчі завдання національної аристократії, тим складніші проблеми громадянської організації мусить розв'язати вона. Саме національна аристократія здатна повести за собою пасивну більшість. Липинський вважав, що без морально здорового і здатного до громадської роботи українського дворянства не може бути створена нова хліборобсько-селянська

державна провідна верства, не може бути об'єднаний хліборобський клас, а значить, не може бути об'єднана українська нація і організована Українська держава. Тільки аристократія може мати моральний авторитет повести маси шляхом державного будівництва. Передумовою провідної ролі аристократії є її бажання, її воля влади, її готовність боротися за цю владу. Аристократія, за Липинським, це та активна меншість, яка приєднує до себе найкращих і найактивніших членів усіх класів. Вона творить матеріальні і духовні цінності, які стають надбанням всього людства, активізує і веде за собою. До політико-творчого чинника Липинський відносив тих, хто безпосередньо стимулював розвиток економіки. Інтелігенція не є продуцентом в цьому плані. Вона повинна бути посередником між класами. Липинський робив висновок, що державу можна побудувати тільки на ґрунті компромісу між українськими класами, укладеного в ім'я бажаного усіма законного ладу і спокійної праці. Така держава можлива при спільній національній культурі, спільній обороні території і спільного усім права націй на самовизначення.

3. М. Хвильовий і український націонал-комунізм

Родоначальником українського націонал-комунізму в 20-х роках був В. Винниченко. У 1920 р. він повертається із еміграції в Москву, де протягом чотирьох місяців проводив переговори з радянським урядом. В переговорах Україна в своїй внутрішній і зовнішній політиці діє як абсолютно незалежна держава. Але скоро переконався тут же, в Москві, що Росія вважає Україну як свою колонію. В своєму щоденнику він записав: «В соціалістичній совітській Росії стихія забиває ідею. Різними шляхами, формами, звичками ця стихія виливається в форму російського націоналізму». Найвиразніше це виявляється в українському питанні. У Комісаріаті закордонних справ референта по українським справам, отже людина найбільш компетентна й авторитетна серед інших, сказав Нечесові так: ніякої України не було і не має, на Україні всі чудесно говорять по-російськи і все це українське питання вигадка. Це обурило Винниченка і він повернувся за кордон, залишившись комуністом. Тут, він у праці «Відродження нації» завершив своє бачення державності України.

Винниченко вважав:

— всебічне визволення: соціального, національного і політичного, морального, культурного, а також визволення цілковитого й рішучого, що переважно має назву революційного;

— одержання в тій чи іншій формі української державності і просування українського народу шляхом соціалістичної революції;

— розчарування в російській демократії за їхнє неприхильне ставлення до українських національних вимог, зокрема вимога Москви, щоб українські політики відмовилися від власної держави;

— буржуазна самостійна Україна не потрібна;

— відношення до більшовиків не подвійне: засуджує шовіністичну і колоніальну політику російських більшовиків щодо України, вітає історичний прогрес Великого Жовтня. Підтримував більшовицький терор, не погоджувався з більшовиками тільки в національному питанні.

Винниченко належав до людей, які не можуть жити без утопій. В Україні національний комунізм не отримав свого остаточного оформлення як ідеологія. Та цього не треба було, бо комунізм як ідеологія був добре розроблений. До предвісників національного комунізму треба віднести в Україні партію боротьбистів, яка з 1918 р. боролася за комуністичну владу в державі. У 20-х роках українські комуністи О. Шумський, Г. Гринько, М. Скрипник і інші практично впроваджували теорію націонал-комунізму в життя, здійснюючи політику українізації.

Політичним мислителем 1920-х років був Микола Хвильовий. Він творив теорії, але як комуніст мав свій світогляд чи систему вартостей. Тому всі зусилля Хвильового йшли на те, щоб надати своєму світоглядові як і всій Україні національного змісту. Завдання було нелегким, позаяк упродовж століть в українців виробився комплекс рабства, а Україна стала звичайним географічним поняттям — вона перетворилася в провінцію Москви не тільки з географічного, але з психологічного погляду.

Хвильовий добре розумів, що аби змінити цей сумний стан, треба переродити українця так, щоб він став самосвідомою людиною. Треба було, як казав Хвильовий, позбутися рабської психіки і змінити плаксиву «хохляцьку розляпаність і сахаринність, що породжували до цього часу тільки безвольних людей, які вміли говорити прекрасні слова, але ніколи не були людьми діла, яким

досить одного сумного слова, щоб із них вже потік солоденький сік слабодухості». Тому, в «Вальдшнепах» Хвильовий проповідує волю і мужність, щоб довести справу до кінця. «Тільки цим шляхом, — писав Хвильовий, — ми дійдемо «електридів комунізму», тільки на цьому шляху ми можемо виховати нашу розляпану хохлацьку психіку і перебороти її рабську природу і тільки на цьому відкриємо в своїй історії нову і блискучу сторінку.

Як бачимо, Хвильовий турбувався не малими речами — він турбувався душею українського народу, на якій довголітня неволя залишила свою чітку пляму. Щоб визволити українську людину, українську культуру від намулу рабства і позадинства, Хвильовий протиставляв ідеал європейської людини, творця культурних, суспільних і політичних цінностей та рупія історії — провідникові, який може піднятися тільки до рівня просвітянщини. Для Хвильового європейський громадянин з почуттям самопошани і самоствердження є витвором багатьох століть, він є власністю усіх класів. Тому природньо, що керуючись такими принципами, Хвильовий закликав українців орієнтуватися на культурні процеси в Європі, а не на Росію. За його словами, прийшов кінець не тільки «малоросійщині, українофільству і просвітництву, але і затрипанському москвофільству». Закликом Хвильового було: «Дайош культурний ренесанс!». Похідною цих думок Хвильового була потреба творення національної культури та боротьби двох культур — російської та української, що він вважав логічним наслідком соціальних процесів, які викликав НЕП.

На думку Хвильового українське суспільство, яке створило передумови для самостійного економічного та інтелектуального розвитку, не погодиться на панівне становище російської культури. Тому в цій ситуації українська інтелігенція повинна негайно стати на бік активного, молодого українського суспільства, яке репрезентує не тільки селянина, а вже і робітника, і тим назавжди покінчить з контрреволюційною ідеєю будувати на Україні російську культуру. «Цим, — говорив Хвильовий, — прискоримо серед українського суспільства новий ідеологічний відрив на наш бік». Цей «ідеологічний відрив» означав для Хвильового створення світогляду свідомого українця, який не був би епігоном культури Москви, але який творив би свої власні вартості, черпаючи рівночасно з багатющою скарбниці західноєвропейської культури.

Як бачимо, літературна дискусія, яка почалася в квітні 1925 р. невдовзі перейшла на ідеологічно-політичну проблематику. Такий хід подій був нормальним для Хвильового. Літературно-культурні процеси перетиналися з політичними й тому боротьба за усамостійнення української культури вела його на самостійницькі політичні позиції. В цьому якраз сама суть націонал-комунізму. Поєднання Хвильовим економічних, культурних і політичних чинників у національно-творчий організм дуже виразно сформульовано в памфлеті «Апологети писаризму». Тут він виступає не тільки поборником української культурної окремішності — він самостійник-державник. Свою позицію він ще виразніше доводить у памфлеті «Україна чи Малоросія?», який був заборонений цензурою.

Із вищесказаного можна зробити такі висновки:

По-перше, ідеологія трудової монархії Липинського була безперспективною. Її суспільно-політична програма не відповідала ані духові часу, ані психологічним потребам 1920—1930-х рр. Через те монархізм Липинського, як ідеологія, майже не мав жодного впливу на розвиток українського політичного життя.

По-друге, українізація і початки культурного відродження, які на переконання Хвильового повинні були причинитися до усамостійнення українського життя в найширшому розумінні цього слова, були жорстоко придушені. Переживаючи трагедію штучного голоду в Україні у 30-х роках, Хвильовий наклав на себе руки.

По-третє, ідеологія чинного націоналізму, на якій відчувався подих сильних рухів інтегрального націоналізму Італії і Німеччини, стала частиною політичного світогляду українців у 30—40-х рр.

ДЕРЖАВО-ТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ (1938 — 1939 рр.)

8 травня 1919 р. Центральна Руська Народна Рада прийняла в Ужгороді рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. Цим актом була виконана вимога американських русинів, які 18 листопада 1918 р. на своїх зборах у Скрентоні висловилися за включення до складу

Чехословацької Республіки. 18 листопада 1919 р. І. Брейха був призначений тимчасовим адміністратором краю. Згідно з «Генеральним Статутом» чехословацький уряд зобов'язувався надати Підкарпатській Русі, як тоді називали Закарпаття, найкращі автономні права.

Празький уряд постійно зволював з виконанням своїх обіцянок, мотивуючи тим, зокрема, що закарпатці ще не «дозріли» до самостійного життя. Перший етап автономії був реалізований тільки 8 жовтня 1938 р. Це була перемога всіх політичних сил краю, як русофільського, так і українського напрямків, які протягом всього міжвоєнного періоду активно боролися за автономні права. Аналогічні процеси відбувалися в Словаччині. 6 жовтня лідери Словаччини зібралися в Жиліні і вимагали автономних прав. 7 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Сирови задовільнив їх прохання і Й. Тісо був призначений прем'єр-міністром Словаччини.

11 жовтня 1938 р. було сформовано перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який очолив А. Бродій — представник русофільського напрямку в краї. Міністрами були призначені Е. Бачинський і Ю. Ревай. Слідом за ними міністерську посаду зайняв С. Фенцик, а А. Волошин та І. П'єщак стали державними секретарями.

Досить швидко з'ясувалося, що А. Бродій вже тривалий час працював на Угорщину під кличкою «Берталон». Чехословацький уряд звинуватив його в порушенні «Закону про охорону республіки» і Бродія заарештували. Новим прем'єр-міністром чехословацький уряд призначив А. Волошина — лідера українського напрямку в краї. Волошин сформував новий уряд виключно з представників українського напрямку. Уряд, який він очолював, чітко притримувався пронимецької орієнтації, переслідуючи при цьому єдину мету: зберегти територіальну цілісність краю, захистити його населення від агресії гортистської Угорщини. З ініціативи Волошина, 9 листопада 1938 р. в Карпатській Україні були створені власні збройні сили — Карпатська Січ.

20 січня 1939 р. А. Волошин дав дозвіл «заложити політичну партію під назвою «Українське Національне Об'єднання». Всі інші партії, які діяли на території краю до цього часу, були заборонені. Такий відхід від демократії урядом пояснювався так: «Народ уже

прозрів. Щоб не роз'єднали його вороги, позбувся всякого партійництва».

24 січня 1939 р. був іменований центральний провід УНО, який очолив голова Української Центральної Ради в Хусті Ф. Ревай. 27 січня центральний провід УНО сформував список послів до Союму Карпатської України, до якого ввійшли 32 особи.

Вибори до Союму були призначені на 12 лютого 1939 р. Голосування мало проходити на основі Виборчого Закону Чехословацької Республіки, який продовжував діяти на території краю. Зауважимо, що Конституційний закон про автономію Підкарпатської Русі був прийнятий парламентом ЧСР 22 листопада 1938 р. Українці всього світу слідкували за виборами до Союму, чекаючи позитивних результатів. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України так передавав враження німецького журналіста: «Мені доводилося переїжджати через багато сіл, в яких маяв білий прапор (тобто, 98% проголосували за УНО). Я бачив, як селяни з захопленням в очах дивилися на той шматок полотна та гляділи на мене, немов би хотіли сказати: «Видиш нашу гордість, чужинце». Ви повинні гордитися національною свідомістю Вашого простолюддя». Очевидець писав, що результат недільних виборів був так надзвичайно успішний і для українського народу та українців взагалі корисний, що заскочив своєю несподіванкою не тільки ворогів, але і приятелів Карпатської України. Із 92,5% населення, що взяли участь у виборах, 92,4% проголосували за УНО.

Згідно з Конституційним Законом № 328 від 22 листопада 1938 р., що узаконював автономний статус краю, передбачалося проведення виборів і Союму Карпатської України. В Конституційному Законі так визначалися хронологічні рамки проведення першого краєвого парламенту: «Союм Карпатської України буде вибраний найпізніше в квітні 1939 р. та скликаний в місяць по виборах президентом республіки до міста, яке означить карпатоукраїнська влада».

Уряд А. Волошина планував відкриття Союму провести в м. Рахові 2 березня 1939 р., однак президент Е. Гаха сесії на той день не скликав. До цієї урочистої події була навіть випущена спеціальна поштова марка. Невдалою була також спроба провести відкриття Союму 9 березня 1939 р., але на прохання А. Волошина

він змінив дату на 15 березня.

15 березня 1939 р. розпочав свою роботу Сойм Карпатської України. Ще напередодні його відкриття, 14 березня А. Волошин проголосив самостійність Карпатської України, сповістивши про своє рішення Міністерство Закордонних Справ Німеччини. Представникові при уряді Чехословаччини В. Шандору було наказано «виконати акт проголошення незалежності в Празі, а ми тут зробимо, що буде треба». На прийняття такого рішення вплинули фактори міжнародного характеру, зокрема, скупчення угорських військ на кордонах з Карпатською Україною і проголошення самостійності Словаччиною, що свідчило про державний розпад Чехословацької Республіки.

Шістьом засіданням Сойму, які проходили протягом трьох годин одного дня, випала доля бути історичними, бо на них були прийняті історичної ваги документи — про незалежність, державний устрій, назву, мову, прапор, герб і гімн Карпатської України. Таємним голосуванням був обраний президент. Ним став А. Волошин, за якого проголосували всі послы. Сойм проходив в умовах, коли угорська армія вже вторглася на територію Карпатської України. Необхідно погодитися з твердженням сучасних вчених, що молода незалежна держава «так і не розпочавши свою діяльність, припинила своє існування». Однак, незважаючи на короткочасність свого існування, «саме виникнення Карпатської України як держави ще раз продемонструвало перед усім світом, що на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом з своїми братами з Великої України». Це підтверджується «Проголошенням Всеукраїнської Народної Ради до всього українського народу», прийнятому 10 лютого 1939 р.: «Народе Український... кріпко віримо, що у новім великім бою нація Українська героїчно переможе і стане твердою стопою на тисячолітніх горах Золотоверхого, сонцем свободи осяяного, святого Києва!». Червоною ниткою ідея соборності всіх українських земель проходить у меморандумі делегації Карпатської України до канцлера Німеччини від 24 жовтня 1938 р.: «Карпатська Україна — складова частина території українського народу. Тому її населення усвідомлює свої обов'язки, що постають перед ним у даний момент не лише стосовно своєї країни, але також стосовно усього українства». Однак: цим намірам не суджено було збутися.

ПІСЛЯВОЄННИЙ І СУЧАСНИЙ ЕТАП У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

Багатовікова історія України надавала можливість українському народові створити свою незалежну Соборну Українську Державу — за часів київських князів (X—XIII ст.), в добу Козаччини—Гетьманщини (XVI—XVII ст.) та в роки короткочасного існування Української Народної Республіки (1917—1920 рр.). Але українці іспиту державотворення не склали. теоретичні розробки українських теоретиків в міжвоєнний період не дали бажаних наслідків. Друга світова війна не принесла українському народові його державності. Проте, ставши першою жертвою фашизму, зазнавши найбільших руйнувань, Україна заслужила того, щоб знайти своє місце у світовому співтоваристві.

Післявоєнний період у розвитку української політології можна поділити на два етапи, а саме з 1945 до 1991 рр. і з 1991 по сьогодні. Тут можна виділити дві проблеми:

1. Зародки української державності. Україна повертається на міжнародну арену.
2. Сучасний етап в розвитку української політології.

1. Зародки української державності після другої світової війни

Вперше питання про Україну як державу було поставлене на Ялтинській і Потсдамській конференціях трійки Рузвельт, Черчілль, Сталін. Тут йшла мова про внесок України в розгром фашизму. На середину XX ст. український народ, один з найчисленніших у Європі, ще повністю не домігся природних цілей свого розвитку. Йдеться про перетворення його на модерну націю з усіма належними атрибутами, включаючи суверенну національну незалежність. В умовах суворо централізованої країни, яким був СРСР, це відбувалося спорадично й надто повільно, супроводжуючись далекими відкатами. Роки певної лібералізації режиму, в якому жили союзні республіки, змінювалися довгими періодами посилення тиску з боку центру.

Війна стала найбільш жорстоким випробуванням для СРСР. Вимагаючи максимальної мобілізації усіх народів світу на боротьбу з гітлерівською Німеччиною, вона привела до пом'якшення національної політики, пошуків шляхів пристосування її до тодішньої міжнародної ситуації. Створювався простір для вияву демократичних тенденцій, розширення повноважень союзних республік. На це було спрямоване рішення, схвалене Верховною Радою СРСР 1 лютого 1944 р. Прийнятий закон передбачав перетворення наркоматів оборони і закордонних справ із загальносоюзних на союзно-республіканські. Союзним республікам надавалось право створювати власні військові формування, а також вступати в безпосередні зносини із іноземними державами та укладати з ними угоди. Громадськість України з ентузіазмом зустріла демократичні перетворення, сподіваючись на чесне здійснення цих рішень. Українці вбачали в цьому новий крок вперед у розв'язанні національного питання, новий ступінь у розвитку української державності. Вимушений проголосити новий статус республіканської державності, Сталін наполегливо використовував становище для посилення позицій Москви із своїми союзниками. Якщо для деяких союзних республік розширення прав на міжнародній арені мало символічний характер, то в Україні, хоч в обмежених масштабах, негаючись приступили до його конкретної реалізації. Але необхідно підкреслити, що не з метою безпосередніх зв'язків із іноземними державами, а для вступу в міжнародну організацію безпеки та для вирішення своїх етнічних кордонів — Західної України і Закарпаття. Які б вузькі функції не виконувало новостворене міністерство закордонних справ України, саме його існування відіграло помітну роль у просуванні на шлях до суверенної української державності. Призначаючи Д. Мануїльського керівником зовнішньополітичного відомства України, Сталін надсилав сюди віддану йому людину, яка мала значний політичний авторитет, була відома в світі. Необхідні були кадри для дипломатичної роботи, які почав готувати Київський університет.

Україна добивалася членства в ООН, яка створювалася. Питання про участь України в цій новоствореній організації ставилося Москвою на переговорах трійки, висувалися аргументовані причини. Тут це питання ставилося разом з так

званим «польським питанням», тому союзники повинні були з ним рахуватися. Не дивлячись на досягнуті у Ялті домовленості, Україна на початку конференції в Сан-Франциско запрошення не отримала. В зв'язку з цим уряд України звернувся безпосередньо до держав, які зібралися для того, щоб заснувати ООН. В офіційній заяві міститься аналіз нового міжнародного статусу України. Наголошувалося, що вона на основі Конституції та поправок до неї, внесених 4 березня 1945 р. Верховною Радою, відновила право, що раніше належало їй і яким вона добровільно поступилася СРСР у 1922 р. на встановлення безпосередніх відносин із іноземними державами, укладення угод з ними, незалежне представництво на міжнародних конференціях і в органах, створених останніми. Далі в Заяві акцентувалося на те, в чому зацікавлена Україна. Це справедливі кордони і тривкий мир. В результаті наполегливих зусиль Україна активно співпрацювала у роботі Сан-Франциської конференції як держава-засновниця, внівши гідний вклад у її створення та вироблення Статут цього міжнародного гаранту миру і безпеки народів. ООН стала основним тереном зовнішньополітичної діяльності України, особливо плідної в перші повоєнні роки. З часом криза української дипломатії відчувалась все більше і більше. Кожний помітний крок вимагав наполегливості керівництва України, все активнішої апеляції до Москви. Централізм багат шаровим поясом душив прояви республіканської ініціативи. Але всі добре усвідомлювали, що витягти Україну із ООН та інших міжнародних організацій стало уже неможливим. Вдалося зберегти певний простір міжнародної діяльності.

Прийняття України до ООН сприяло і затвердженню гімну та символіки України, які необхідні були в цих організаціях. Молода українська дипломатія заявила світові, що Україна існує, що український народ — це окрема самостійна сутність. Діяльність делегації України на міжнародних форумах була одним із джерел, що жили національну ідею, зв'язували український народ із магістральними шляхами розвитку людства, світовою спільнотою. 50 років перебування України в ООН розширювали кругозір та вдосконалювали професійну майстерність тих, кому судилося в серпні 1991 р. перебрати тягар відповідальності та дипломатичну діяльність незалежної України і за допомогою владних структур

та громадськості забезпечити її перші зовнішньополітичні успіхи. Говорячи про українську громадськість, слід відзначити, що недостатній дипломатичний корпус попри величезні складності змушував владу залучати до участі у міжнародних конференціях відомих і авторитетних представників інтелігенції, письменників, митців, громадських діячів, науковців. Всі вони не тільки допомагали світові не забути зовсім про існування України.

Другим тереном діяльності української дипломатії було обґрунтування кордонів України, здійснення багатомісячних прагнень роздертої насильницькими й штучними кордонами української нації. У Ялті на нараді було прийнято рішення: «Глави трьох Урядів вважають, що Східний кордон Польщі повинен проходити вздовж «лінії Керзона» з відхиленнями від неї в деяких районах від 5 до 8 км на користь Польщі». Для України це було міжнародно-правовим визнанням першорядної події загальнонаціонального значення. Мова йде про возз'єднання українських земель. Авторитетна позиція провідних держав антигітлерівської коаліції спростовує зусилля тих, хто пов'язує історичний акт вересня 1939 р. лише виключно з угодою Молотова-Ріббентропа. Визнання західних кордонів України — це зміцнення зовнішньополітичних позицій України, усвідомлення людством її ролі як важливого компонента європейського і світового життя. У 1944 і 1945 рр. була возз'єднана з Україною і Закарпатська Україна, яка протягом століть страдала під іноземним гнобленням. Здобуте в складі союзної держави об'єднання українських земель забезпечило швидке формування єдиного тіла української нації, воно вирішально вплинуло на завершення процесів її консолідації, утвердження національної самосвідомості.

Закінчення багатомісячного етапу збирання українських земель висвітлює кричущу невідповідність між об'єднанням одного із найбільших європейських народів та його обмеження статусом фактичної автономії. На порядок денний проривалось нерозривно пов'язане з возз'єднанням інше історичне закономірне завдання — створення повноправної української державності. В такий спосіб ще раз, і мабуть з найбільшою силою, виявилися нерозривні взаємозв'язки і взаємовпливи зовнішніх і внутрішніх факторів історії України, її сучасного і майбутнього.

2. Сучасний етап в розвитку української політології

З проголошенням 24 серпня 1991 р. Акту державної незалежності України історія надала нам ще одну таку можливість. Утворення незалежної України є для нас найважливішим питанням, найголовнішим, бо це є питанням про те, чи бути українцям господарями на своїй землі і створити для себе умови людського щасливого життя. У 1991 р. одержав перемогу антиімперіалістичний національно-визвольний рух.

Політичність можливостей українства щодо національного самоутвердження продовжує існувати і після 1991 р., оскільки на цьому будівничому етапі найефективнішим засобом перетворення України у велику державу є політична організація суспільних відносин, насамперед економічних, через основний інститут — державу. В цьому зв'язку всі визвольні постулати, які мають конструктивний запас, перетворюються в орієнтир магістрального руху українців до сучасного рівня світової цивілізації. На даному етапі до українського націоналізму як ідеї треба ставитися як до двоєдиного явища. Це програма національно-визвольного політичного руху українства до державної і загалом національної незалежності та вчення, доктрина про шляхи і методи будівництва української держави. Перше ще продовжується, принаймі до закінчення перехідного періоду, друге висловлюється як національне прагнення до світової цивілізованості, що потребує наукового розроблення не тільки загальної теорії національного будівництва, а й науково достовірних програм останнього. Використання української національної ідеї як політичної програми національно-визвольної боротьби за незалежність сьогодні повинно змінитися, оскільки Україна стала юридично незалежною державою, яку визнало світове співтовариство.

Історична незалежність України виникла як політичне явище і політично утримувалась відомими силами протягом століть. Більшовизм святив цю незалежність природними для українства політичними гаслами і ще більше протиприродними політичними діями. Тому найперше, чого домагався народ України — це політичної незалежності, яку він нарешті здобув у 1991 р. Сьогодні наш народ продовжує її утверджувати, розуміючи, що досягнення гарантованої незалежності — це не одноразовий акт, а процес

тривалого політичного будівництва. Цей процес має дві сторони: зовнішню і внутрішню.

Революційним за своїм місцем в історії українського народу є Акт проголошення незалежності України 1991 р., який став логічним результатом, великою політичною перемогою українського національно-визвольного руху, початком нової історії українства. Як і будь-яке політичне рішення, Акт проголошення незалежності України кладе тільки правовий початок повній незалежності, яка можлива лише як результат всебічного творення моральних і духовних основ існування і розвитку українського народу, зокрема в політичній сфері.

Державницька самосвідомість українства вимагає великого демократичного простору: який є у світовому демократизмові і зовсім недостатній у самій Україні. Процес ускладнюється і тією обставиною, що на політичний менталітет, на політичну діяльність навантажуються завдання, розв'язання яких не є абсолютною прерогативою політики, навіть політичної зрілості народу, оскільки мова йде про будівництво нових форм соціального життя, нових суспільних відносин. Політичний режим в Україні може бути визначений загальною теоретичною визначеністю її сучасного суспільного ладу. Жодна з наук такого визначення не пропонує, що створює відомі проблеми українського будівництва.

Які ж основні тенденції і проблеми розвитку політичного життя в Україні? Сучасне політичне життя в Україні як об'єкт політологічного осмислення має два різновиди явищ. Перший різновид — це тенденція політичного розвитку, яка постійно змінюється, другий — це глибинні фактори політичного життя, які можна кваліфікувати як закономірності його розвитку. Тенденції при певній частоті повторюються в часі і просторі і можуть набути характеру закономірності, тому їхнє чітке розмежування в часі досить складне. Дамо політологічну характеристику закономірностей як постійного перетворюваного процесу, що живиться тенденціями. До таких закономірностей належать:

- визрівання сталих форм політичної самоорганізації українського народу;
- послаблення відчуження народу від влади через систему демократичного самовизначення народу;
- постійне порушення балансу між політикою та економікою

на базі традиційної економічної і політичної організації, а також вторгнення нових форм економічної і політичної самоорганізації українського суспільства;

— бурхливий процес взаємопроникнення національного і загальнолюдського у всіх сферах суспільного життя з тенденцією гуманізації як першого, так і другого;

— зведення національного до рівня головної умови всебічного прогресу українства, як необмеженості всієї гами українського народу;

— загальнонаціональна реформація суспільного життя як об'єктивний процес, що знаходить в суб'єктивних зусиллях суспільства різні можливості та умови для самовизначення;

— постійне зіткнення двох способів життя і двох політико-організаційних режимів — авторитарного, командно-адміністративного і демократичного, кооперативного;

— становлення ринку як соціальної системи, її політичного механізму;

— визрівання нового типу народу України на основі державної незалежності, будівництва демократичної, правової держави;

— формування національного і загальнонародного суверенітету, а також суверенітету інших соціумів як умова прогресивного демократичного розвитку України;

— процес поступового входження України в світове співтовариство на основі загальноцивілізаційного руху до міжнародних стартів життя.

Згадані закономірності виявляються в природному суперечливому і будь-якого стану суспільства. Але трагізм сучасного українського будівництва полягає в тому, що це не просто зіткнення старого з новим як джерело саморозвитку соціальної системи на будь-якому рівні цього розвитку. Йдеться про трагізм цього зіткнення, про вищий його вияв — принципову зміну способу життя українського народу, про становлення нової соціальної системи, про руйнування старого державного соціалізму і утвердження нового.

Суперечливим є продовження в умовах незалежності будівництва місії соціально-визвольного руху на етапі соціальної революції, яка відбувається зараз на Україні. Вже те, що в його програмі не було конкретної частини щодо шляхів будівництва

нової України, крім основних ідеалів, які вона сповідує, створює цю суперечливість.

Великого значення набуває тенденція збігу національного і «територіального» патріотизму, в якому визріває новий етап українського патріотизму, що уособлює суто національне і загальнонародне і створює не лише духовний, а й політичний ґрунт для небувалого в Україні типу єднання. Це результат осмисленого ставлення до українців і неукраїнців, реальний патріотизм, побудований на суперечностях, які треба долати, а незаганяти в середину. Територіальний патріотизм політично — це реальне, а не гаслове, ідеологічне єднання, це процес постійного творення, будівництва, зняття, насамперед, об'єктивних джерел його послаблення або інформації. Будівництво нової української держави по-новому ставить питання про розробку національної ідеї. Виникли, зокрема, як загальні, так і політичні проблеми теоретичних засад української національної ідеї в умовах становлення української державності як процесу її творення і зміни становища світового українства, яке зрештою здобуло свою батьківщину.

До загальних проблем в сучасних умовах зараховуються приймані три, кожна з яких може бути поділена на певні структурні підрозділи. Перша проблема. Українська національна ідея, перетворюючись в національне вчення, повинна бути показана в історичному розвитку. Водночас сучасна національна ідея — закономірний результат еволюції, взаємозв'язаний духовний доробок, в якому знайшла свій осмислений вигляд українська духовність як рівень національного самопізнання великого народу. Друга проблема. Українська національна ідея — це національна платформа українства щодо власного економічного, соціального, політичного і духовного життя українського народу, його стосунків з іншими народами. Тому повинна бути розроблена структура української національної ідеї як спільної духовної скарбниці, що охопила б вітчизняні надбання з філософії, політології, економічної науки і культурології. До того ж, кожна з цих наук повинна мати в своїй структурі теоретично осмислену характеристику витоків знання, яке вона створює. Третя проблема. Українська національна ідея має базуватися на власній методології, тобто сумі вихідних положень, які мають оптимально конструкторний заряд щодо

науково достовірного аналізу української національної органіки, на методі дослідження, спроможному максимально адекватно розкрити історію і сьогодення українства як національно неповторного соціального явища, його потенціал, що історично склався. Цей метод допоможе «зібрати» в єдину українську скарбницю не тільки те, що має сучасне українство, а й те, що ним втрачено протягом власної трагічної історії.

Щодо суто політологічних проблем розробки теоретичних засад української національної ідеї в сучасних умовах, то таких проблем є сім, кожна з яких має свою структуру.

Проблема перша. Потрібна широка, подальша фронтальна розробка української політології, оскільки пропонуване видання, яке вийшло в 1993 р. є лише спробою її створення. Українська політологія повинна стати теоретичним фундаментом політичних аспектів української національної ідеї. Проблема друга. Українська національна ідея в своєму політичному аспекті має свій трагічний смисл, бо саме політичні фактори затримали історичний прогрес українства, обумовили відставання України від рівня розвитку сучасних цивілізованих країн світу. Становлення української державності сьогодні, як вирішальна ланка самоутвердження українства, має відбутися на політично осмисленому, історично логічному державницькому тлі. Тому українська національна ідея не буде працювати на Україну ефективно, якщо не буде політологічно доведено національно органічну потребу українства в державному самоутворенню як об'єктивній необхідності. Державність — не мета, а засіб, за допомогою якого українство може самовиразитися в сучасних умовах, враховуючи уроки української історії та світового досвіду. Проблема третя. Українська національна ідея має бути політологічно розвинута і в зв'язку з поглядом на політичне життя українства як на постійні історичні і сьогоденні намагання через політику, зокрема державну, висловити загальну волю змінити свою трагічну долю, вийти на загально-цивілізований шлях з власним національним доробком, зокрема в сфері політичній. В цьому зв'язку Козацька республіка і УНР, а також сучасна Україна, мають бути політологічно осмислені в контексті становлення української державності як постійно зростаюча національна енергія українства та її основний духовний показник — українська національна ідея.

Проблема четверта. Українська національна ідея щодо ставлення української державності не відіграє належної ролі, якщо вона саме політологічно не знайде свій сучасний організаційно політологічний вияв, для якого вона є національною політологічною політологією. З огляду на політологічний потенціал української національної ідеї, слід знайти в ній відповідну організаційно-будівничу потенцію, той набір форм, в яких вона виявила б не лише історичні, а насамперед нинішнього організаційні можливості. З урахуванням цього, політологічно слід визначити її закличний, програмний, прогностичний політичний потенціал, її здатність забезпечення політичних інтересів українського народу.

Проблема п'ята. Українська національна ідея має бути політологічно розвинута з огляду на її державно-об'єднавчі можливості, на те, що історично заважало українству набути необхідного для самоутвердження рівня національної єдності. Сьогодні геополітична відмінність регіонів України може зникнути завдяки політиці, яка буде ефективною саме на тлі української національної ідеї, її потенціальні єднання, де ця відмінність складатиме сукупність загальнонародних проявів української сутності і українських історичних (переважно трагічних) явищ.

Проблема шоста. Українська національна ідея, її політологічний аспект повинні забезпечувати необхідний теоретико-політичний ґрунт спілкування, спільним будівничим устремлінням світового українства до формування української державності. Проблема сьома. Українська національна ідея за допомогою політології повинна лягти в основу самоорганізації українства як загальнолюдської подібності, специфіка історичного шляху і сучасного існування якого є сенсом його політичної поведінки і водночас проявом політичного потенціалу одного з елементів світового політичного порядку, системи держав, які існують на власних національних ідеях і власних національних інтересах, що визначається політизованим людством як певна політична достатність для збереження політичної стабільності у світі.

Зазначені проблеми — лише показати всю складність завдань, які стоять перед українською національною ідеєю як певним впорядкованим знанням, його політологічним розділом, який має нести на собі основне навантаження стосовно політичних чинників

розбудови української державності — певної інституції та системи суспільних відносин, чиє нормальне функціонування забезпечується життям нації.

Українська національна ідея визрівала як явище визвольного порядку, а в політичному розумінні — як політична платформа української соціальної революції. Вона практично в усі часи національної залежності, навіть в період політичної непослідовності і національної нерішучості політичних лідерів України, готувала революційний перехід українства до національної незалежності, хоча її використання саме в політиці ніколи не було повнокровним. І саме політична розбіжність розуміння національної ідеї перешкождала її розвитку і практично і теоретично. Українська національна ідея знаходиться на самому початку втілення її в життя.

Важливим завданням політології на сучасному етапі є розроблення перехідного періоду для України. Державна самоорганізація України відбувається в незвичних для більшості країн світу умовах. Це умови, які визначаються суспільною думкою як перехідні. Але незалежно від того, в якому стані знаходиться країна, її державне життя не існує як щось ізольоване. Воно виявляється в основних сферах суспільного життя — у політичних відносинах, економіці і культурі. Перехідний стан породив протиріччя між державною організацією України та її економічною і духовною організацією. Воно полягає в тому, що перехідний стан економіки, політики і культури України не дає змоги в такому ж непевному стані перебувати державності, оскільки саме від її визначеного стану залежить успіх розвитку основних сфер життя.

В основоположних документах ми зазначили, що Україна демократична, правова держава, але не дали характеристики суспільства в цілому. Для цього спробуємо поставити основні національні проблеми, які можуть бути вирішені за допомогою політичних заходів. Це такі:

1. Утвердження політичного, насамперед державного суверенітету України і державницького суверенітету українства, яке повинно мати політичну опору в особі України і світу.

2. У необхідності подолання роздрібненості політичного життя України. Політичне єднання навколо національної ідеї було більш переконливим на етапі завоювання незалежності України, ніж на

стадії розбудови. Це загальнополітичне явище у будь-якому політичному русі. Тут Україна не оригінальна.

3. Третя проблема полягає в політично зрілому ставленні до територіального існування українства.

4. Це відносини між українцями і неукраїнцями в нашій державі. Здається, після таких тривалих дебатів і такої переконливої історії можна було б не називати це проблемою. Але є реальні відносини, які політично регулюються, і рівень ефективності цього регулювання, стан цих відносин, особливо на побутовому рівні, ще не можна вважати досконалим. Тому необхідно дати точне, наукове визначення основних концептуальних положень щодо цих відносин.

В першому періоді післявоєнного етапу теорія української політології розроблялась і в діаспорі. Серед проблем, які розроблялися тут, слід відзначити три наскрізні проблеми, що стосувалися обґрунтування історії та теорії української політології і питання виникнення української держави. Це, по-перше, проблема місця України між Сходом і Заходом (Б. Крупницький, С. Томашівський, І. Лисяк-Рудницький, Я. Пеленський). По-друге, концепція так званих історичних і неісторичних народів (Р. Роздольський, Г. Грабович, І. Лисяк-Рудницький). По-третє, характеристика основних напрямів української політичної думки і науки (Е. Пизюр, Я. Пеленський). Їх теоретичні погляди будуть розглянуті в наступному розділі.

На другому періоді, або сучасному етапі, в Україні існують різні наукові центри по прогнозуванню розвитку української державності, по розробці теорії української політології. До них слід внести Українську політологічну академію, Асоціацію українських політологів, Центр гуманітарної освіти НАН України, Інститут соціології НАН України, Національний інститут соціологічних досліджень та інші. Аналіз їхньої наукової діяльності вказує на те, що вони займаються важливими і необхідними політологічними проблемами. Серед них слід відзначити наступні: науковий, політологічний пошук механізмів відносин між політичними стосунками сьогодення і об'єктивними підвалинами національної саморегуляції, вияв глибинних факторів співвідношення різних сфер суспільного життя, визначення найбільш доцільних критеріїв, чинників організаційної досконалості самої політичної діяльності,

проблеми міжнародного характеру, проблема національного лідерства, будівництво української демократії, вивчення проблеми співвідношення сучасної української політичної системи і національних політичних традицій, система виборів тощо.

Коли ми говоримо про проблеми соціальної науки, то, як правило, маємо на увазі два аспекти проблемності. Перший з них — це проблема власне науки, тобто рівня її розвитку, науково осмисленого буття, його досконалості, меж, наявності «білих плям», переконливості наукового інструментарію тощо. Другий — це об'єктивна реальність, об'єктивності суспільне життя, той об'єкт науки, який пізнати неможливо. Ми повсяк час знаходимося на певному рівні цього пізнання, оскільки сам об'єкт — діалектичне явище, динамічний феномен, що постійно розвивається. Тому досконалисть його пізнання завжди вимірюється критерієм певної практичності, можливості використання для організації необхідної стабільності життя, безболісного просування по шляху задоволення постійно зростаючих потреб суспільства на кожному конкретному етапі.

Таким чином, процес національно-державного будівництва в Україні відбувається за умов, коли неясні чи розмиті соціально-економічні та політичні орієнтири майбутнього суспільного устрою, типу держави, характеру взаємовідносин особистості, суспільства та держави, параметри системи світоглядних, ціннісних координат-регуляторів людських взаємин та поведінки. Ці ознаки неясності, невизначеності, невідомості визначають як перехідний період.

ГЕОПОЛІТИЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ІЗ СУСІДНІМИ ДЕРЖАВАМИ

Засновником геополітичної школи є Ф. Рацель і Р. Челлен. Виходячи з їх теорій буде зроблена спроба геополітичної орієнтації України. По-перше, життя держави будується на своєрідностях тієї землі, на якій вона існує, причому ці своєрідності продовжують впливати на все життя даної конкретної держави. По-друге, держава схильна розширювати свої кордони, виходячи із історичних та національних домагань, культурних традицій. По-третє, природна територія кожного народу завжди виступає одним

із найважливіших психологічних чинників його державницьких прагнень та духовного росту постійно оновлює себе у цій ролі на різних етапах політичного життя кожного конкретного народу.

Враховуючи реальне становище і географічне положення України у світі, необхідно перш за все проаналізувати зовнішні відносини із тими державами, які є її найближчими сусідами, де проживає значна частина українців і які на різних етапах політичного життя України впливали і надалі впливатимуть так чи інакше на її долю. Треба мати на увазі, що в післявоєнний період завершився процес возз'єднання усіх українських земель в одну державу, що в певній мірі затронуло інтереси таких наших сусідів як Росія, Польща, Словаччина, Угорщина і Румунія. Дану тему слід розглядати в двох аспектах, а саме в теоретичному і практичному. Тому найкраще це висвітлити в таких питаннях:

1. Україна між Сходом і Заходом.

2. Геополітичне становище України і її взаємовідносини з її сусідами.

1. Україна між Сходом і Заходом

Возз'єднана Україна є однією з найбільших держав Європи, її кордони мають понад 800 тис. км. територія України багата на мінеральні і корисні копалини, країна має великий інтелектуальний потенціал, розвинуту промисловість, сільське господарство і культуру. Географічно вона займає стратегічне значення між Сходом і Заходом. Ця проблема досліджувалася і раніше, але свого завершення вона здобула в післявоєнний період. Найбільш повно ця проблема досліджувалася українськими істориками і політологами Б. Крупницьким (1894—1956), Р. Роздовольським (1896—1967), Е. Пизюрем (1917—1980), І. Лисяк-Рудницьким (1919-1984), Я. Пеленським (рік нар. 1929).

Б. Крупницький — вихованець Київського та Берлінського університетів, займався історією України, з 1920 р. працював в Берлінському університеті професором. Тут він теоретично розробив питання теорії нації і держави. Він розглядав два типи європейської культури: східну і західну, дає їм характеристику. Західну культуру характеризує активізм, динамізм, дух дослідження і пошуку, індивідуалізм. Східний тип сприйняв типові

риси російського інтелектуалізму, а саме: пасивність, нездатність чинити опір злу, колективізм, насильство і примус. Він обґрунтовує підвалини права України мати свою державу. Свою концепцію державно-національну проводить через ідею територіального, а не етнічного характеру. На багатому історичному матеріалі вказує на європейський характер і менталітет українця.

Український історик і політолог Іван Лисяк-Рудницький трактує місце України між Сходом і Заходом із факту існування в кожного народу національного характеру, який визначається комплексом культурних цінностей, способом поведінки і системою звичаїв, притаманних кожній окремій нації. Національний характер виступає як поєднання рис, з одного боку, поширення серед багатьох народів, а з іншого — властивих лише окремій етнічній спільності. Необхідно відмітити, що в 50-х роках ця концепція на Заході була дуже поширена.

І. Лисяк-Рудницький вважає, що міра поєднання загального і особливого в національному характері кожного народу, що визначається особливостями його історичного розвитку. Під терміном «Захід» вчений розумів усі європейські країни.

Рудницького і Крупницького єднає думка, що український європейський світогляд змінювався через контакти і впливи інших європейських країн, зокрема поляків, угорців, словаків, чехів, литовців. Він підкреслює західний, європейський характер України. Але він не поділяє думки Крупницького про те, що схід мав тільки руйнівний, деструктивний вплив на Україну. Він вважає, що для України характерне співіснування двох традицій — східної і західної. Вчений особливо виділяє, що до революції Україна не мала територіальної єдності. В обох великих імперіях — Російській і Австро-Угорській існувало кілька українських земель, кожна з яких розвинула свої власні характерні прикмети та орієнтації. Лівобережна Україна зберегла східну орієнтацію, а Правобережна і Австро-Угорська — західну. Лисяк-Рудницький робить висновок, що політична і соціальна структура, до якої завжди органічно тяжів український народ, є частиною європейського світу. Він вважає, що синтез України між Сходом і Заходом об'єднує дві тенденції у своєму єстві, є легітимним членом обох культур і завжди перебуватиме під їхнім подвійним впливом, неможливо надати привілеї одному з них, бо це приведе до загострення політичного

становища майбутньої держави.

Концепцію «Схід—Захід» розробляв професор Я. Пеленський. Основну увагу він приділяв російсько-українським і українсько-польським взаємовідносинам. Його праці носять вплив М. Вебера і в них він доводить, що процес націоутворення визначається державою та її установами. Він вважає, що стосунки між Росією і Україною з 1654 р. ніколи не були задовільними. Українці платили і зараз платять велику ціну за свою небажану належність до Росії, вважає вчений. На випадок утворення української незалежної держави негативно впливатимуть такі обставини: по-перше, у російській політичній свідомості виробилася уява, що діяльність усіх самостійницьких політичних чинників, груп та одиниць спрямована на тотальне руйнування і знищення Росії. По-друге, навіть якщо певні прошарки російської громадськості та її еліт аживуться з думкою про можливість деколонізації Радянського Союзу як такого, вони ніколи не відмовляться від великодержавницького статусу майбутньої Росії. По-третє, навіть у випадку досягнення самостійності всіма «окраїнами», Росія залишиться великодержавною, а її панівні еліти завжди нехтуватимуть життєвими проблемами російського суспільства і замість того, щоб шукати їх розв'язання, концентруватимуть свої зусилля на розбудові імперії. Цей статус великодержавності, який завжди буде невід'ємною ознакою Росії незалежно від її державного устрою, у свою чергу завжди змушуватиме її вирішувати проблеми за рахунок когось іншого, в тому числі України.

Окрім того значна частина росіян, на думку вченого, далі вважатиме національну та інтернаціональну імперську ідеологію за пристійний світогляд, а авторитарний чи навіть тоталітарний метод правління — нормальний політичний устрій. Вчений вважає, що в майбутньому Росія зможе найкраще розв'язати свої проблеми, не будучи обтяженою українським чи іншим імперським комплексом. Пеленський зробив прогноз, що здійснився в 1991 р. Він полягає в тому, що Україні буде важко визволитися і здобути національну незалежність без позитивного розв'язання російської проблеми.

Детально аналізуючи відносини між Україною і Польщею в новий час, він розробив питання значення «полегшуючих

обставин» (допомога Європи Польщі у 1918 р. створити власну державу). Пеленський вважає, що Польща лояльно повинна відноситися до України, співпрацювати з нею в галузі економічній, культурній, допомогти їй ввійти в європейські структури. Польщі вигідно мати між собою і Росією бар'єр у вигляді самостійних джерел, зокрема незалежної України. Визначаючи майбутні відносини України і Польщі, вчений вважає, що основне значення матиме трикутник українсько-польсько-російські відносини, в якому сильнішим буде Росія. Тому українці і поляки повинні працювати спільно. Пеленський вважає, що українське суспільство розвиватиметься за зразком саме західної середньокласової моделі.

З наведених концепцій, які розглядалися ще до проголошення України незалежною, суверенною, демократичною і правовою державою, частково збуваються в наші дні.

2.Геополітичне становище України і її взаємовідносини з сусідами

У 1991 р. на Сході Європи появилася нова велика держава — Україна, яка проголосила себе, будучи третьою державою в світі, яка володіє ядерною зброєю, безядерною державою, демократичною, правовою, яка хоче жити мирно зі своїми сусідами. Створення нової держави значно і докорінно змінює обставини на європейському континенті. Україна, хоч і молода ще держава, має в більшості галузях промисловості сучасні технології, кваліфікованих робітників і управлінців, потужну сировинну базу, високорозвинуту транспортну систему, виняткове вигідне геополітичне положення, багатотисячлітню культуру з ментальностями, що адекватні ментальностям європейської культури, достатньо високу рівновагу суспільної свідомості та ін. Біда України не в тому, що вона не має чогось, а в тому, що зараз, з відомих причин, важко включити в роботу те, що в Україні є.

Ми спробуємо проаналізувати, виходячи з нашого геополітичного становища, зовнішні відносини нової України з її найближчими сусідами. Насамперед це відносини між Україною і Росією. Ми не будемо зупинятися на зв'язках між Україною і Росією на усіх етапах розвитку цих зв'язків, але зупинимось тільки на нових

зв'язках, які настали після проголошення суверенної держави. Як відомо, пануючи над Україною, Росія мала найкращі природні кордони на півдні Східної Європи. Карпати, нижню течію Дунаю, берег Чорного моря забезпечували Росії надзвичайно вигідне економічне та політичне становище в цьому регіоні. Панування над Україною забезпечувало Російській державі також безпосереднє сусідство з Середньою Європою, можливість впливу на політику Угорщини, Польщі, Словаччини, Чехії, румунії та Болгарії. Геополітичні відносини між Україною і Росією ускладнюються і тією обставиною, що російська, а потім і радянська політика, як внутрішня, так і зовнішня, завжди відзначалися певним месіанством і великодержавністю. Як відносяться до взаємозв'язків України з Росією сучасні російські політологи? Сучасні їхні теорії зводяться в основному до чотирьох головних постулатів: по-перше, українська державність — це штучна річ; по-друге, українська держава іде до авторитаризму; по-третє, український уряд здійснює антиросійську політику і по-четверте, Росія має «перетягти» на свій бік Білорусію. Цій меті і підпорядкована політична стратегія Російської держави на Заході — створити стереотип України як «несерйозних» людей, довести, що українське суспільство є антиросійським, антидемократичним, антиринковим. Всіляко пропагується ідеологія вищості російських еліт, відновлення великодержавності.

Природно, що Росія є і буде конкурентом України. Ворога в образі Росії сьогодні не маємо, й видається сумнівним, щоб у наступні 10 років Україна і Росія стали ворогами. Об'єктивно сусідні держави, пов'язані товарообміном і зацікавлені у співпраці надалі. Найбільшими турботами Києва й Москви є і залишиться питання виходу з кризи та проблема економічної розбудови. Обидві держави створюють близькі політичні системи. Соціально-економічних підстав для виникнення політичних протиріч антагоністичної гостроти не існує. Що стосується російського великодержавного націоналізму, від якого теоретично можна чекати найбільшої загрози, його прихід до влади можливий на хвилі вибуху народного невдоволення адміністрацією Б. Єльцина за умов катастрофічного спаду виробництва й хаосу, або згодом на виборах за нових умов, коли матеріальні потреби будуть такими актуальними. У першому уможлядному випадку вцілілого

економічного потенціалу ледь вистачатиме, щоби вижити і утримувати Росію від розпаду, не кажучи вже про забезпечення наступальної війни.

Про більш віддалені часи міркувати більш важче, але можна констатувати, що як в Москві, так і в Петербурзі політична течія західного шляху домінує, а країна орієнтується в цілому на західні інвестиції. Звужує фундамент розбудови ортодоксального російського націоналізму також і те, що пануючі політичні кола Росії не є чисто «західними», вони перехоплюють привабливі ідеї й гасла, вмонтовують їх у свій політичний курс. Модифікована західними цінностями російська ідея не може бути такою агресивною.

Якщо насуватиметься грізна небезпека з боку Росії додатковий захист Україна може шукати в колективній безпеці з найближчими західними сусідами, з країнами блоку НАТО. Розуміючи це, Україна перша з держав СНД, вступила в блок «партнерство заради миру і безпеки», який діє в рамках НАТО. Вступ України до НАТО залежатиме не від самої України, а від бажання НАТО прийняти її. Це буде залежати також від Росії, чи вона дасть згоду на прийом України в НАТО, а також від держав Східної Європи, які вже чекають свого прийому в цю організацію. Тяганина з підписанням нового Договору між Росією і Україною про дружбу і співробітництво, затримка з розподілом Чорноморського флоту, перебування російських військ на території України, все ще штовхає Україну шукати свого захисту як від мирного співтовариства, так і від своїх найближчих сусідів. У цьому зв'язку слід звернути увагу на ідею Балто-Чорноморської асоціації. Ця ідея виникла в 1990 р. за межами України. До неї входили б Прибалтійські держави, Білорусія, Україна і Польща. Це була б добра система захисту інтересів України перед Росією. Таможний союз Білорусії з Росією поклав кінець цій ідеї, не дав можливості ізолювати Росію від Європи. Можливо така асоціація справді була б найкращим вибором для України, виходячи з її політичних, економічних, воєнних інтересів.

У зоні «смуги» сьогодні існує чотири центри реальної та потенційної інтеграції. Щільно пов'язані Беларусь, Україна і Росія. Координують політику три прибалтійські держави. Туреччина виступає ініціатором створення Чорноморської зони економічного

співтовариства. Польща, Чехія, Словаччина і Угорщина входять до так званої «Вишеградської трійки» погодилися координувати свою політику щодо Європейського співтовариства, наради з безпеки і співробітництва в Європі та щодо НАТО. Які будуть стосунки між Україною і Росією, Україною і СНД важко передбачити. Впевнено можна сказати, що кожний крок України на шляху зміцнення своєї державності послаблює інтеграцію з Росією і СНД.

Україна і Польща. Особливе значення для України мають її взаємовідносини з Польщею. Як відомо, протягом тривалого історичного періоду долі українського і польського народів найтісніше перепліталися. Нарешті вони були вирішені на користь України в результаті другої світової війни. Західна Україна і Волинь, які до 1939 р. входили до Польщі, були возз'єднані з Україною. Згідно договору України з Польщею були визнані сучасні кордони України. Польща одна з перших визнала незалежність України, встановила з нею дипломатичні відносини. Між двома державами існують тісні економічні і культурні зв'язки. Польща підтримує вступ України до Європейського Союзу. Відбуваються тісні прикордонні культурні і економічні зв'язки.

Найбільш характерним показником польсько-українських національних відносин служило і служить до цього часу питання про межі польської територіальної автономії в Україні, де з польської сторони принцип етнічної території підмінюється принципом історичним. Слід зауважити, що налагодженню польсько-українських відносин, очевидно, ще довго перешкоджатимуть різноманітні історичні «підрахунки» і претензії, від яких ніяк не може звільнитися польська громадськість.

З іншого боку, традиції боротьби українців проти Польщі, особливо українського населення Галичини, є також суттєвим деструктивним чинником, що заважає встановленню справді добросусідських стосунків. Сучасний факт польська національна держава, що постала на зміну «історичній» Польщі, є, навпаки, чинником конструктивним, оскільки мирне співжиття обох народів і держав може розвинути на тривкій основі економічних відносин. В будь-якому випадку при аналізі геополітичного положення України, у її взаємовідносинах з Польщею слід і надалі завжди враховувати два вищенаведені фактори: історичний і сучасний.

Україна — Словаччина і Чехія. 29 червня 1945 р. згідно Договору

між СРСР і Чехословаччиною останній клаптик української землі — Закарпатська Україна — була возз'єднана з Україною. Між двома країнами були тісні економічні зв'язки, культурні відносини. Але на початку 1993 р. ЧСР розпалася на дві держави — Чехію і Словаччину. Дружні українсько-чехословацькі зв'язки в минулому мали під собою міцну основу. Новоутворена ЧСР прийняла на свою територію значну українську еміграцію. На території республіки функціонувала українська наука і шкільництво. Для Чехії і Словаччини Україна сьогодні є життєво необхідною територією для сполучення з Росією. Через Україну проходять магістральні нафто- і газо артерії, залізничний транспорт. Україна постачає Східнославацький металургійний комбінат залізною рудою тощо. Саме існування незалежної України, розташованої між Словаччиною і Росією, гарантує чехам і словакам певний захист від нівелюючого впливу панславізму. Для Словаччини, Угорщини і Румунії значно краще мати сусідом Україну, а не велику Російську імперію, яка в свій час (1956, 1968) принесла їм тоталітарний режим. Чехія і Словаччина мають Договори з Україною про дружбу і співробітництво.

Україна і Румунія. Для Румунії сусідство з Україною, як суверенною державою, значно вигідніше, ніж безпосередньо з Росією. Підтримка Росією Придніпровської республіки, знаходження там 14 російської армії дестабілізуючи впливає на Молдову, братню з Румунією державу. Румунія традиційно дотримується антиросійської орієнтації. Румунські політики дотримувались думки, що Росія ніколи не багатиме мати під боком сильну Румунію, ніколи не поверне їй Бесарабію. Врешті, для Румунії добросусідські стосунки мають першорядне значення хоча б з огляду на спільні сухопутні та морські кордони і необхідність підтримання рівноваги в чотирикутнику Румунія, Молдова, Україна, Росія.

Та втративши колишнє сусідство з СРСР, Румунія перенесла свою ненависть і на Україну. Тільки цим можна пояснити затримку підписання Українсько-Румунського Договору про добросусідські відносини. Румунія бажає включити в преамбулу Договору пакт Молотов-Ріббентроп, який мовби привів до відторгнення в 1940 р. значної території Румунії, а саме тієї, яку вона незаконно захопила в 1918 р. У 1995 р. Румунія односторонньо внесла в

текст Договору формулювання, які суттєво змінили його зміст. У складових цього документа йдеться, зокрема, про засудження протоколу між СРСР і Німеччиною від 23 серпня 1939 р. і підтвердження чинності міжнародно-правових актів, що становили повоєнне територіальне розмежування в Європі, а також про визнання існуючого українсько-румунського кордону і відмова сторін від взаємних територіальних претензій. Консультації, які проходять з ініціативи української сторони, поки-що не призвели до зближення позицій сторін. Таку ж саму жорстку позицію румунія проводить і до Угорщини. На території Румунії живе значна частина угорського населення.

Україна і Угорщина. Угорщина враховує ряд традиційних історико-політичних факторів, зокрема те, що Закарпаття кілька століть знаходилося під угорським пануванням і що на території Закарпаття живе понад 150 тис. угорців. Сусідство з незалежною, суверенною Україною і та конкретна історична ситуація, що склалася на території Східної Європи в 90-ті роки ХХ ст., є для Угорщини більш вигідним і безпечним. Угорщина одна з перших визнала суверенну Українську державу і встановила з нею дипломатичні відносини. Вона проводить тісні економічні відносини з Україною. Українсько-угорський Договір про дружбу і співробітництво 1993 р. успішно виконується. Угорщина систематично проводить наради, консультації, виставки, ділиться своїм досвідом проходження перехідного періоду від авторитаризму до демократії. Найкраще це відчувається на Закарпатті, де відбуваються часті зустрічі між керівниками обох держав.

Україна і Туреччина. Історія та сучасність показують, що головним партнером у формуванні чорноморської політики є Туреччина. Україна має найдовший морський канал з Туреччиною із усіх країн цього регіону. Взаємовідносини Української держави з Туреччиною характеризувалися як конфронтацією (Д. Вишневецький, Запорізька Січ), так і спробами встановити дружні відносини на противагу Польщі чи Росії (Б. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Самойлович, П. Орлик). Варто також згадати тривале існування Задунайської Січі (1775—1828) і надзвичайне ставлення Туреччини до молодого УНР. Географічна близькість України і Туреччини відкриває широкі можливості для

взаємовигідних економічних, в тому числі торговельних, зв'язків між обома країнами. Крім того, для України це найкоротший шлях до іранської нафти і, навпаки, для Туреччини через територію України відкриваються найзручніші шляхи до Середньої Європи. Створена Асоціація Чорноморських держав, в яку входить і Україна і Туреччина, є яскравим підтвердженням тісних зв'язків між двома країнами.

Україна і Булорусія. Спільна історична доля єднала українців і білорусів — двох народів, поневолених в одній державі. Справа національного відродження білоруського народу є набагато складніша, ніж українського, оскільки історія Білорусії зовсім розчиняється в історії Київської, Володимиро-Московської держав та Великого Князівства Литовського. Між тим роль білоруського народу в історії є досить помітною. Україна і Білорусія зіграли чималу роль в розпаді Радянського Союзу, у створенні мирним шляхом незалежних держав України та Білорусі. Однак в останні роки Білорусія все більше втрачає свій суверенітет і перетворюється в пішку Російської політики. Україна підтримує тісні торговельні стосунки з Білорусією, але намагається також мати з нею встановлений кордон, який забезпечив би обом країнам можливість боротьби із злочинними елементами, які через ці території намагаються перебратися в Західну Європу.

Геополітичні відносини України з сусідніми державами будуть визначатися й певними внутрішніми своєрідностями української землі, зокрема, такими етнічними ареалами як Галичина, Закарпаття і Крим. Перебуваючи з 1945 р. в складі України, Закарпаття являє собою найбільш змішану у національному відношенні територію. Понад 70% населення — українці, але мешкають також угорці, росіяни, румуни, словаки, цигани, а також представники інших національностей. Специфікою тут є те, що окремі національності мають своїх родичів у сусідніх з Закарпаттям державах, підтримуються урядами цих країн. Сепаратиські намагання малої групки також підтримуються окремими зарубіжними організаціями. Закарпаття дає можливість Україні в цілому інтегруватися в Європу. В сучасних умовах поширена думка, згідно з якою Європа безповоротно знаходиться на шляху інтеграції. Ця теза дійсно є відображенням реальних процесів, але не може сприйматися як єдино правильна, бо пояснень потребує

поняття «інтеграція». Звідси й наша незгода з тими політиками й політиканами, які твердять, начебто час блоків і блокової політики завершився. Українська точка зору така — без України європейський процес не відбудеться. Єдина Європа без України — справа проблематична, хоча в політичній і громадській свідомості уже створений психологічний фантом приєднання, входження України в Європу.

ЛІТЕРАТУРА

- Байцура Т.* Закарпатская интеллигенция в первой половине XIX в. — Братислава, 1971.
- Василенко Н. П.* Конституція Филипа Орлика. — М., 1929.
- Вегеш М.* Карпатська Україна в 1938—1939 рр.: соціально-економічний і політичний розвиток. — Ужгород, 1993.
- Винниченко В.* Відродження нації. — Т. II. — Львів, 1991.
- Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 1. — К., 1991.
- Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 2. — К., 1992.
- Гунчак Т.* Українська політична думка 1920-их років. Монархізм, націонал-комунізм//Літературна Україна. — 1990. — 20 червня.
- Драгоманов М.* Вибране. — К., 1991.
- Духнович О. В.* Твори: В 4 тт. — Пряшів, 1967.
- Іванова Р.* Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. — К., 1971.
- Каразин В. А.* Сочинения, письма и бумаги. — Харьков, 1910.
- Копиленко М., Копиленко О.* Еволюція українського конституціоналізму//Право України. — 1992. — № 6.
- Костомаров М. І.* «Закон Божий» (Книга буття українського народу). — К., 1991.
- Костомаров М. І.* Історія України в життєписах визнайчніших її діячів. — Львів, 1918.
- Костомаров Н. И.* Мазепа. — М., 1992.
- Липинський В.* Україна на переломі. — Відень, 1920.
- Лодий П. Д.* Логические наставления. — СПб, 1815.
- Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С.* Як козаки воювали. Історичні розповіді про запорізьке козацтво. — Дніпропетровськ, 1990.
- Мірчук І.* Месіанізм В. Липинського. — Ужгород, 1931.
- Міхновський М.* Самостійна Україна (українська соціально-політична думка в XX ст.)//Сучасність. — 1983. — № 3.
- Політологічний вісник. — К., 1993.

- Потульницький В.* Політична доктрина В. Липинського//Український історичний журнал. — 1992. — № 9.
- Прицак О.* Пилип Орлик, його конституція і бачення проблем поточної України//Дзвін. — 1990. — № 2.
- Розвиток політичної думки в Україні//Українське право. — 1993. — № 2.
- Сергієнко Г. Я.* Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1983.
- Скакун О.* Политическая і правовая мисль на Украине (1861—1917). — К., 1982.
- Скоропис Йолтуховський О.* Пам'яті В. Липинського. — Ужгород, 1931.
- Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Історія української конституції. — К., 1993. Теорія української політології. — К., 1993.
- Фатеев А. Н.* Академическая и государственная деятельность М. А. Балудянского в России. — Ужгород, 1931.
- Франко І. Я.* Зібрання творів: В 50 т. — Т. 45. — К., 1986.
- Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. — К., 1981.
- Шевчук В.* Липинський — історик, політик та мислитель//Сучасність. — 1992. — № 6.
- Яневський Д.* Маловідомі конституційні акти України 1917—1920 рр. — К., 1991.

Зміст

ВСТУП	3
ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ МИСЛИТЕЛІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ	5
1. Початок української держави. Київська Русь	5
2. Пам'ятки політичної думки Київської Русі	9
3. Соціальна структура та державний устрій Київської Русі	12
ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА	14
1. Суспільний устрій Запорізької Січі	14
2. Українська держава Богдана Хмельницького	16
3. Розвиток української національної ідеї від Богдана Хмельницького до Пилипа Орлика	17
КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА	19
КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ	21
ВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРОСВІТНИКІВ ПРО СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВУ	23
М. КОСТОМАРОВ І М. ДРАГОМАНОВ ПРО ПРИНЦИПИ БУДІВНИЦТВА САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	30
ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ В УКРАЇНІ В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.	34
УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ І ПОЧАТКУ ХХ СТ.	38
ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918 — 1919 рр.	42
МІЖВОЄННИЙ ЕТАП У РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ	48
1. Концепції державності М. Грушевського	49
2. В. Липинський — ідеолог українського монархізму	53
3. М. Хвильовий і український націонал-комунізм	57
ДЕРЖАВО-ТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ (1938 — 1939 рр.)	60
ПІСЛЯВОЄННИЙ І СУЧАСНИЙ ЕТАП У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ	64
1. Зародки української державності після другої світової війни	64
2. Сучасний етап в розвитку української політології	68
ГЕОПОЛІТИЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ІЗ СУСІДНІМИ ДЕРЖАВАМИ	76
1. Україна між Сходом і Заходом	77
2. Геополітичне становище України і її взаємовідносини з сусідами	80
ЛІТЕРАТУРА	87